

Piotr Kochanek¹

Ślady biblijnej, świętej Północy i antycznej Hyperborei w literaturze patrystycznej i średniowiecznej

Północ biblijna ma nie tylko oblicze Goga uważanego powszechnie za eschatologicznego wroga, którego obraz został nakreślony w Księdze Ezechiela (Ez 38–39), a dopełniony w Janowej Apokalipsie (Ap 20,7-10)². Istnieje również wizja tzw. świętej Północy³. U podstaw tego biblijnego ujęcia legła mezopotamska i ugarycka interpretacja tego kierunku świata jako wysokiej, górskiej siedziby bogów. Ponieważ zaś zagadnienie to posiada już obszerną literaturę⁴, zatem tutaj wypada skupić się wyłącznie na Biblii, gdzie koncepcja ta ma swoją genezę w lokalizacji ogrodu w Edenie. Autor tego opisu mówi bowiem, że spośród czterech rzek, które wypływają z rajskiego ogrodu, dwie ostatnie to Tygrys i Eufrat (Rdz 2,14)⁵. Rzeki te zaś wypły-

¹ Dr hab. Piotr Kochanek, prof. KUL, pracownik Katedry Historii Starożytnej, Bizantyńskiej i Średniowiecznej Instytutu Historii w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Jana Pawła II; e-mail: lu2005harn@yahoo.de; ORCID: 0000-0001-9702-548X.

² Por. P. Kochanek, *Gog – eschatologiczny i realny wróg z Północy w literaturze patrystycznej i średniowiecznej*, VoxP 79 (2021) s. 145-174.

³ Por. A. Lauha, *Zaphon. Der Norden und die Nordvölker im Alten Testament*, *Annales Academiae Scientiarum Fennicae B/XLIX 2*, Helsinki 1943, s. 36-52; E. Zwolski, *Kasjodor i Jordanes: Historia gocka czyli scytyjska Europa*, Towarzystwo Naukowe KUL. Rozprawy Wydziału Historyczno-Filologicznego 49, Lublin 1984, s. 38-39; P. Kochanek, *Die Vorstellung vom Norden und der Eurozentrismus. Eine Auswertung der patristischen und mittelalterlichen Literatur*, Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Abteilung für Abendländische Religionsgeschichte 205, Mainz 2004, s. 24-33.

⁴ Por. Lauha, *Zaphon*, s. 15-22; Kochanek, *Die Vorstellung vom Norden*, s. 10-23 (w przypisach znajduje się obszerna literatura przedmiotu).

⁵ Por. P. Kochanek, *Gdzie leży Raj? Biblia a średniowieczny obraz świata*, w: *Sympozja kazimierskie*, t. 5: *Miejscza święte w epoce późnego antyku*, red. B. Iwaszkiewicz-Wronikowska – D. Próchniak, Prace Wydziału Historyczno-

wają z obszarów położonych na północny-wschód od Syrii i Palestyny. Ta biblijna wskazówka w połączeniu ze wspomnianą tradycją mezopotamską legła u podstaw tradycji rabinistycznej lokującej raj na Północy⁶. Ślady tej tradycji są później uchwytny u autorów protestanckich lokalizujących Eden w Armenii⁷. To również tam, na górach Armenii, osiada arka Noego, gdy ustąpiły wody potopu (Rdz 8,4). Obszar ten staje się w konsekwencji pierwszym miejscem osiedlenia ludzkości po tym kataklizmie, a zatem swego rodzaju nowym rajem. Lecz Biblia zawiera także wersety, które łączą Północ bezpośrednio z Bożą chwałą. Klasycznym przykładem jest tutaj tzw. satyra na upadek asyro-babilońskiego władcy (Iz 14,1-21). W Księdze Izajasza (Iz 14,13-15) ukazano jego pychę: oto król, chcąc być równy Najwyższemu, pragnie ustawić swój tron ponad gwiazdami „na Górze Zgromadzenia” (בְּהַר־מוֹעֵד) znajdującej się „na najdalszych krańcach Północy” (בְּיַרְבְּתַי צְפוֹן) i za karę zostaje strącony „na samo dno otchłani” (אֶל־יַרְבְּתַי־בוֹר)⁸. W konse-

Filologicznego TN KUL 121, Lublin 2005, s. 94 i s. 94-95, przyp. 37-39; P. Kochanek, *Four Rivers of Eden (Gen 2, 10-14) in Greek and Latin Patristic Literature. Geographical Aspect*, w: *Byzantina et Slavica. Studies in Honour of Professor Maciej Salamon*, red. S. Turlej – M. Stachura – B.J. Kołoczek – A. Izdebski, Kraków 2019, s. 189, przyp. 1. W obu tych pracach znajdują się (we wskazanych przypisach) wykazy fachowej literatury.

⁶ Por. J. Morgenstern, *Psalm 48*, „Hebrew Union College Annual” 16 (1941) s. 63, przyp. 180; L. Ginzberg, *The Legend of the Jews*, t. 3: *Bible Times and Characters from the Exode to the Death of Moses*, tł. P. Radin, Philadelphia 1968, s. 161; L. Ginzberg, *The Legend of the Jews*, t. 5: *Notes to Volumes I and II, from the Creation to the Exodus*, Philadelphia 1968, s. 13, przyp. 33.

⁷ Por. F. Delitzsch, *Wo lag das Paradies? Eine biblisch-assyriologische Studie*, Leipzig 1881, s. 33-37. Por. też: F. Vigouroux, *Paradis terrestre*, w: *Dictionnaire de la Bible*, t. 4/2: *Miamin – Pavot*, Paris 1912, k. 2121 i 1123; E.A. Speiser, *The Rivers of Paradise*, w: *Festschrift Johannes Friedrich zum 65. Geburtstag am 27. August 1958 gewidmet*, red. R. von Kienle – A. Moortgat – H. Otten – E. von Schuler – W. Zaumseit, Heidelberg 1959, s. 473 (= *Oriental and Biblical Studies. Collected Writings of E.A. Speiser*, red. M. Greenberg – J.J. Finkelstein, Philadelphia 1967, s. 23 = „I Studied Inscriptions from before the Flood”: *Ancient Near Eastern, Literary, and Linguistic Approaches to Genesis 1-11*, red. R.S. Hess – D.T. Tsumura, Sources for Biblical and Theological Study 4, Winona Lake 1994, s. 175); Th.H. Gaster, *Thespis. Ritual, Myth, and Drama in the Ancient Near East*, New York 1966, s. 181-182, przyp. 28.

⁸ Por. B. Alfrink, *Der Versammlungsberg im äussersten Norden*, „Biblica” 14/1 (1933) s. 41-67; Lauha, *Zaphon*, s. 38-39; P. Grelot, *Isaïe XIV 12-15 et son arrière-plan mythologique*, RHR 149 (1956) s. 18-48; J.W. McKay, *Helel and the Dawn-Goddess: A Re-examination of the Myth in Isaiah XIV 12-15*, „Vetus Testamentum” 20 (1970) s. 451-464; W.S. Prinsloo, *Isaiah 14:12-15 – Humiliation, Hubris, Humiliation*, ZAW 93/3 (1981) s. 432-438; M. Köszeghy, *Hybris und Prophetie: Erwägungen zum Hintergrund von Jesaja XIV 12-15*, „Vetus Testamentum” 44/4 (1994) s. 549-554; M.S. Heiser, *The*

kwencji we fragmencie tym zaakcentowano antytezę pomiędzy będącą elementem tradycji mezopotamskiej i ugaryckiej Górą Zgromadzenia na kresach Północy a dnem otchłani, podkreślając jednocześnie przepaść pomiędzy siedzibą Boga a chorymi aspiracjami tyrana. Bliski tej satyrze jest zawarty w Księdze Ezechiela lament nad upadkiem króla Tyru (Ez 28,11-19)⁹, który prawdopodobnie jest również najbardziej wyraźnym echem tradycji lokalizującej Eden na Północy. Umieszczenie raju w tej części świata sugeruje także powstała w okresie hellenistycznym Księga Henocha¹⁰. Wracając zaś do Księgi Ezechiela, należy zwrócić uwagę na sam początek tego pisma, gdzie z Północy wśród porywów gwałtownego wichru spowity ognistym obłokiem przybywa Bóg w wizji prorockiej, która jest bardzo sugestywnym opisem teofanii (Ez 1,4)¹¹. O niedostępnym majestacie Boga, który objawia się poprzez siły natury i przybywa z Północy, mówi także Księga Hioba (Hi 37,21-22)¹². Tam również Bóg został przedstawiony jako ten, któ-

Mythological Provenance of Isa XIV 12-15: A Reconsideration of the Ugaritic Material, „Vetus Testamentum” 51/3 (2001) s. 354-369; M. Albani, *The Downfall of Helel, the Son of Dawn: Aspects of Royal Ideology in Isa 14:12-13*, w: *Fall of the Angels*, red. Ch. Auffrath – L.T. Stuckenbruck, Themes in Biblical Narrative 6, Leiden – Boston 2004, s. 62-86; L. Quick, *Helel ben-Sahar and the Chthonic Sun: A New Suggestion for the Mythological Background of Isa 14:12-15*, „Vetus Testamentum” 68/1 (2018) s. 129-148.

⁹ Por. W. Fauth, *Der Garten des Königs von Tyros bei Hesekiel vor dem Hintergrund vorderorientalischer und frühjüdischer Paradiesvorstellungen*, „Kairos” 29/1-2 (1987) s. 57-84; Z. Kustár, *Ez 28, 11-19: Entstehung und Botschaft. Nachzeichnen eines komplexen traditions-geschichtlichen Prozesses*, w: *Die unwiderstehliche Wahrheit: Studien zur alttestamentlichen Prophetie, Festschrift für Arndt Meinhold*, red. R. Lux – E.-J. Waschke, Arbeiten zur Bibel und ihrer Geschichte 23, Leipzig 2006, s. 199-227; J. Lust, *The King/Prince of Tyre in Ezekiel 28:11-19 in Hebrew and in Greek*, w: *Textual Criticism and Dead Sea Scrolls Studies in Honour of Julio Trebolle Barrera, Florilegium Complutense*, red. A. Piquer Otero – P.A. Torijano, Supplements to the Journal for the Study of Judaism 158, Leiden – Boston 2012, s. 223-234; H.M. Patmore, *Adam, Satan, and the King of Tyre: The Interpretation of Ezekiel 28:11-19 in Late Antiquity*, Jewish and Christian Perspectives Series 20, Leiden – Boston 2012, s. 16-40.

¹⁰ Por. P. Grelot, *La géographie mythique d'Hénoch et ses sources orientales*, RB 65 (1958) s. 33-69; Kochanek, *Die Vorstellung vom Norden*, s. 26-27.

¹¹ Por. Ch. Koch, *Gottes himmlische Wohnstatt: Transformation im Verhältnis von Gott und Himmel in tempeltheologischen Entwürfen des Alten Testaments in der Exilzeit*, Forschungen zum Alten Testament 119, Tübingen 2018, s. 137-148; Ch. Koch, *Vorstellung von Gottes Wohnort im Ezechielbuch*, w: *Das Buch Ezechiel: Komposition, Redaktion und Rezeption*, red. J.Ch. Gertz – C. Körtling – M. Witte, Beihefte zur ZAW 516, Berlin – Boston 2020, s. 211-221.

¹² Por. Lauha, *Zaphon*, s. 47-49.

ry porządkując kosmos, rozpościera nad nim sklepienie niebieskie utożsamione przez autora księgi z Północą, a ściślej z niebem Północy (Hi 26,7)¹³. Wreszcie teologicznym dopełnieniem powyższych wersów, a w szczególności Iz 14,13-15, jest Ps 48,2-3. Tutaj Syjon, nazwany Świętą Górą (הַר־קֹדֶשׁ), został dookreślony mianem יִרְכָתֵי צְפוֹן, a zatem został utożsamiony z Izajaszową Górą Zgromadzenia „na najdalszych krańcach Północy”¹⁴. Ten ostatni termin hebrajski Septuaginta (Ps 47,3) oddaje wyrażeniem τὰ πλευρὰ τοῦ βορρᾶ, a Wulgata (Ps 47,3) – pojęciem *latera aquilonis*. Fraza ta pojawia się w Biblii hebrajskiej tylko pięć razy (Iz 14,13; Ez 38,6.15; Ez 39,2; Ps 48,3)¹⁵. Sugestii odnoszących się do lokalizacji raju na Północy tożsamego z siedzibą Boga można dopatrzeć się w kilku tekstach biblijnych: Rdz 1,14; 3,24 (por. Ez 28,14); 8,4-5; Hi 26,7; 37,21-22; Ps 36,6-7; 48,2-3; Prz 8,21-22 (por. Ez 28,12-13); Iz 14,13-15; Ez 1,4; 28,11-19. W ten sposób lektura Pisma Świętego sprawia, że ten kierunek geograficzny, a zarazem jeden z czterech punktów kardynalnych widnokregu, został podniesiony do rangi miejsca świętego, które budzi zarówno uczucie czci, jak i bogobojnej bojaźni.

Jednak nie tylko kulturowy krąg bliskowschodni i biblijny lokalizował na Północy obszar tchnący boskim majestatem. Podobny motyw spotyka się w kulturze greckiej. Terytorium to znane było powszechnie pod nazwą Nadpółnocy – Hyperborei, a jego żyjący w pokoju i w unізonej przyjaźni z bogami mieszkańcy zwali się Nadpółnocnymi, czyli Hyperborejczykami. W literaturze polskiej głębokie, choć krótkie przemyślenia na bazie źródeł antycznych poświęcił im Edward Zwolski (9 II 1932-19 IX 1997)¹⁶. Obok nich funkcjonuje na rodzimym gruncie kilka innych opracowań tego tematu¹⁷,

¹³ Por. Lauha, *Zaphon*, s. 49.

¹⁴ Por. Lauha, *Zaphon*, s. 43-44.

¹⁵ Por. *Lexicon in Veteris Testamenti libros*, ed. L. Koehler – W. Baumgartner, Leiden 1958, s. 405.

¹⁶ Zwolski, *Kasjodor i Jordanes*, s. 35-38.

¹⁷ Por. A. Świderek, *La légende des Hyperboréens chez Callimaque*, „Journal of Juristic Papyrology” 4 (1950) s. 341-347; M. Winiarczyk, *O Hyperborejczykach Hekatajosa z Abder: stan badań (1848-2005) i próba interpretacji*, „Meander” 61/1-1 (2006) s. 29-55; M. Winiarczyk, *Das Werk „Peri Hyperboreon” des Hekataios von Abdera (FGrHist 264 F 7-14): Forschungsgeschichte (1848-2005) und Interpretationsversuch*, „Eos” 93/1 (2006) s. 26-54; M. Winiarczyk, *Die hellenistischen Utopien*, Beiträge zur Altertumskunde 293, Berlin 2011, s. 45-71; *Leksykon terminów etnicznych i geograficznych*, w: *Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian. Seria łacińska*, t. 1: *Starożytność. Pisarze najdawniejsi*, tł. i opr. A. Kotłowska – R. Grzesik – B. Grunwald-Hajdasz, Prace Slawistyczne 139, Poznań – Warszawa 2016, s. 224-226. Por. też: K. Gębura, *Hyperborea: religia Greków na północnych wybrzeżach Morza Czarnego*, Siedlce 2009, s. 13-15 i 132.

a także kilka prac na temat Aristeasa z Prokonnezu¹⁸. To jego postać i dzieło przywołał Herodot (ok. 485-ok. 425 przed Chrystusem)¹⁹. Aristeas żył prawdopodobnie w VII wieku i był autorem poematu „Arimaspea”²⁰. Z przekazu Herodota wynika, że dzielił on terytorium leżące między Morzem Czarnym a północną częścią opływającego ziemię oceanu na sześć „pasów osiedleńczych”. Nad Morzem Czarnym, zwanym przez Herodota południowym, mieli zdaniem Aristeasa zamieszkiwać Kimmeriowie. Na północ od nich posiadali swoje siedziby Scytowie. Z kolei ich północnymi sąsiadami byli Issedonowie, nad którymi mieszkali Arimaspowie. Za tymi ostatnimi zaś rozpościerał się obszar będący pod kontrolą gryfów, które strzegły znajdującego się tam złota. Najdalsze, przylegające do północnego oceanu rubieże ziemi były zasiedlone przez Hyperborejczyków. Strefa gryfów oddzielała zatem najdalszą, hyperborejską Północ od obszarów pozostałych czterech ludów, które były z sobą w stanie permanentnej wojny²¹. Z wizji Aristeasa wynikało więc jasno,

¹⁸ Por. L.I. Albaum – B. Brentjes, *Strażnicy złota*, tł. A. Reiche, Warszawa 1982, s. 7-8; W. Lengauer, *Religijność starożytnych Greków*, Warszawa 1994, s. 69-73; J. Strzelczyk, *Odkrywanie Europy*, Poznań 2000, s. 66-72; S. West, *Aristeas u Herodota*, tł. W. Juszcak, „Konteksty” 57/3-4 (2003) s. 187-200; Ł. Kozicki, *Aristeas z Prokonnezu na krańcach świata*, „Ibidem” 6 (2009) s. 31-58; K. Kleczkowska, *Grypomachia – walka gryfów z Arimaspami w źródłach starożytnych*, w: *Istoty hybrydalne i zmieniające postać w kulturach europejskich i azjatyckich*, red. K. Mikoś – K. Kleczkowska, Kraków 2016, s. 23-24; K. Kleczkowska, *Szamański trans czy realna podróż? Gryfy i Arimaspowie w wizji Aristeasa z Prokonnezu*, „Maska” 30 (2016) s. 179-190; Mikoś, *Wiarygodność najstarszych przekazów greckich o Arimaspach i „ich” gryfach*, s. 45-78.

¹⁹ Herodotus, *Historia* IV 13-16, ed. E.S. Shuckburgh, Cambridge 1906, s. 8, 22-11, 8.

²⁰ Zachowało się tylko 12 wersów „Arimaspei”. Sześć z nich znajduje się w traktacie Pseudo-Longinusa (I wiek po Chrystusie) „O wzniosłości” – Pseudo-Longinus, *De sublimitate* X 4, ed. W.R. Roberts, Cambridge 1907, s. 72. Sześć następnych natomiast przekazał Jan Tzetzes (ok. 1110-ok. 1185) – Ioannes Tzetzes, *Historiarum variorum chiliades* VII 687-692, ed. Th. Kiessling, Lipsiae 1826, s. 266. Por. Ioannes Tzetzes, *Historiarum variorum chiliades* II 730-731, ed. Kiessling, s. 69, gdzie jest mowa o tym, że Aristeas jest autorem „Arimaspei”. Z kolei wszystkie zachowane świadectwa o poecie oraz fragmenty dzieła Aristeasa zostały zebrane w: *Poetae epici graeci: testimonia et fragmenta*, cz. 1, ed. A. Bernabé, Leipzig 1987, s. 144-150 (*testimonia*) i s. 151-153 (*fragmenta*). Owych 12 wersów cytuje również w swej pracy James D.P. Bolton (6 X 1916-24 II 1981) – J.D.P. Bolton, *Aristeas of Proconnesus*, Oxford 1962, s. 8. Podobnie czyni Cecil M. Bowra (8 IV 1898-4 VII 1951) – C.M. Bowra, *A Fragment of the „Arimapeia”*, CQ 6/1-2 (1956) s. 2 i 9-10. Wersy zachowane u Tzetesa natomiast cytuje m.in. Richard Hennig (12 I 1874-22 XII 1951) – R. Hennig, *Terra Incognitae. Eine Zusammenstellung und kritische Bewertung der wichtigsten vorcolumbischen Entdeckungsreisen an Hand der darüber vorliegenden Originalberichte*, v. 1: *Altertum bis Ptolemäus*, Leiden 1944, s. 68.

²¹ Herodotus, *Historia* IV 13, ed. Shuckburgh, s. 8, 23-9, 6.

że jedynie groźne skrzydlate „monstra” były zdolne powstrzymać wzajemną ludzką nienawiść i agresję, stając się buforem między wolną od wojen Hyperboreą i resztą ludzkości. Jednocześnie gryfy jawią się tutaj nie tylko jako strażnicy złota, lecz także jako strażnicy Hyperborei. Godny uwagi jest również fakt, że „pas gryfów” jest zarazem „krainą złota”. Ludzie mieszkający na północ od niej mieszkają więc niejako w jego blasku, któremu towarzyszy pokój. Trudno o bardziej obrazowe przedstawienie szczęśliwego kraju: ziemi pokoju opromienionej złotym blaskiem, co przypomina utracony złoty wiek ludzkości. Jednak starożytni Grecy poszli o krok dalej, pogłębiając wizję owego „północnego raj”²². Nie przypadkiem przeto nazwali ludzi najdalszej Północy Hyperborejczykami, a ich kraj – Hyperboreą. Nazwa ta odnosiła się bowiem do ważnego elementu klimatycznego, a mianowicie do Boreasza, północnego wiatru niosącego przenikliwe zimno będące synonimem śmierci²³. Tymczasem skąpana w złotym lśnieniu kraina pokoju leży „ponad tchnieniem Boreasza” – jest Hyperboreą, krainą Nadborealną lub też Nadpółnocną. Jej nie zagrażają mroźne czy wręcz śmiertcionośne, lodowate podmuchy Boreasza. Jest to zatem wizja swego rodzaju przedśionka nieśmiertelności. Nic też dziwnego, że Herodot był względem opowieści Aristeasa bardzo sceptyczny²⁴.

²² Por. M. Gelinne, *Les Champs Élysées et les îles des Bienheureux chez Homère, Hésiode et Pindare. Essai de mise au point*, „Les Études Classiques” 56/3 (1988) s. 237; R. Evans, *Searching for Paradise: Landscape, Utopia, and Rome*, „Arethusa” 36/3 (2003) s. 295; J. Redondo, *Elements of salvation in the Greek myths on the Hyperboreans*, „Forma Breve” 15 (2018) s. 484.

²³ Por. R. Daebritz, *Hyperboreer*, w: *Real-Encyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, t. 17: *Hyaia – Imperator*, Stuttgart 1914, szp. 259, 4-35; R. Dion, *La notion d’Hyperboréens, ses vicissitudes au cours de l’Antiquité*, „Bulletin de l’Association Guillaume Budé” 2 (1976) s. 143; L. Lacroix, *Pays légendaires et transferts miraculeux dans les traditions de la Grèce ancienne*, „Bulletins de l’Académie Royale de Belgique” 69 (1983) s. 85, przyp. 86.

²⁴ Herodotus, *Historia* IV 32, ed. Shuckburgh, s. 18, 14-21; Herodotus, *Historia* IV 36, ed. Shuckburgh, s. 21, 5-6. Sceptycyzm Herodota w kwestii istnienia Hyperborejczyków podnosiło wielu badaczy, por. E.H. Bunbury, *A History of Ancient Geography among the Greeks and Romans from the Earliest Ages till the Fall of the Roman Empire*, t. 1, London 1879, s. 160 i 175; K. Müllenhoff, *Deutsche Altertumskunde*, t. 3, Berlin 1892, s. 47; J.L. Myres, *An Attempt to Reconstruct the Maps Used by Herodotus*, „The Geographical Journal” 8/6 (1896) s. 608; K. Kretschmer, *Scythae*, w: *Real-Encyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, t. 2/3: *Sarmatia – Selinos*, Stuttgart 1921, szp. 933, 35-40; A. Silberman, *À propos des Issédons: Hérodote (IV, 21-27) et les témoignages latins correspondants*, „Revue de Philologie, de Littérature et d’Histoire Anciennes” (3e série) 64/117 (1990) s. 107; W. Sieberer, *Das Bild Europas in den Historien: Studien zu Herodots*

Jednak Halikarnejscy obok tradycji przekazanej przez Aristeasa wspomnieli też drugą, prawdopodobnie starszą tradycję, której ślady znajdują się już w homeryckim *Hymnie do Apollina* datowanym na VII wiek przed Chrystusem²⁵. Chodzi tutaj o tradycję związaną z wyspą Delos, która mówiła o ofiarach przesyłanych przez Nadpółnocnych na tę właśnie wyspę. Owe dary ofiarne miały przybywać z Hyperborei do kraju Scytów, a następnie nad Adriatyk i stamtąd do Hellady. Przechodziły one przez ręce sąsiadujących z sobą ludów, które lojalnie przekazywały je dalej. Ich punktem docelowym była właśnie wyspa Delos słynąca z kultu Apollina i Artemidy. Pierwotnie Hyperborejczycy mieli dostarczać dary sami, a ich wysłannikami były dwie panny²⁶ chronione przez pięciu rodaków. Jednak fakt, że ci nie powrócili do ojczyzny, sprawił, iż zaniechano tych misji i zaczęto przekazywać dary za pośrednictwem plemion zamieszkujących obszary między Hyperboreą a Delos²⁷. Herodot, przytaczając wizję Aristeasa, która sugeruje kierunek scytyjski, czyli obszary na północ od Morza Czarnego, lokalizuje *implicite* kraj Nadpółnocnych nad brzegiem północnego segmentu okołoziemskiego oceanu na północ-

Geographie und Ethnographie Europas und seiner Schilderung der persischen Feldzüge, Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft 96, Innsbruck 1995, s. 102-103, przyp. 162 i s. 185-186; J. Dillery, *Hecataeus of Abdera: Hyperboreans, and the „Interpretatio Graeca”*, „Historia” 47/3 (1998) s. 261 i 264; J. Boulogne, *Espaces et peuples septentrionaux dans les représentations mythiques des Grecs de l’Antiquité*, „Revue du Nord” 87/360-361 (2005) s. 286. Byli także erudyci, którzy podchodzili z rezerwą do tezy na temat sceptycyzmu Herodota. Por. J. Romm, *Herodotus and Mythic Geography: the Case of the Hyperboreans*, „Transactions of the American Philological Association” 119 (1989) s. 97-99.

²⁵ *Hymnus in Apollonem* 156-164, ed. Th.W. Allen – E.E. Sikes, London 1904, s. 87-88.

²⁶ Por. C.T. Seltman, *The Offerings from the Hyperboreans*, CQ 22/3-4 (1928) s. 155-159; J. Tréheux, *La réalité historique des offrandes hyperboréennes*, w: *Studies Presented to D.M. Robinson on His Seventieth Birthday*, t. 2, Saint Louis 1953, s. 758-774; W. Sale, *The Hyperborean Maidens on Delos*, HTR 54/2 (1961) s. 75-89; C.A.P. Ruck, *The Offerings from the Hyperboreans*, „Journal of Ethnopharmacology” 8/2 (1983) s. 177-207 (= *Persephone’s Quest: Entheogens and the Origins of Religions*, ed. R.G. Wasson – S. Kramrisch – J. Ott – C.A. Ruck, *Etnomycological Studies* 10, New Haven 1986, s. 225-257); M. García Valdés – A. Pérez Jiménez, *Las vírgenes Hiperbóreas: tradición ritual y creación poética*, w: *Realidad, fantasía, interpretación, funciones y pervivencia del mito griego: estudios en honor del profesor Carlos García Gual*, red. A. Pérez Jiménez, Zaragoza 2014, s. 297-312; P. Sandin, *Famous Hyperboreans*, w: *Rara avis in Ultima Thule*, red. P.P. Aspaas – S. Albert – F. Nilsen, Trondheim 2014 (= „Nordlit” 33 (2014)) s. 208-213.

²⁷ Herodotus, *Historia* IV 33-35, ed. Shuckburgh, s. 18, 22-20, 28.

ny-wschód do Grecji i lokalizacja ta ma charakter stabilny – są nią (nieosiągalne) wybrzeża Oceanu Lodowatego. Przywołana przez niego tradycja delijska, do której powrócił dwa wieki później Kallimach z Cyreny (ok. 305-ok. 240)²⁸, wspominając o Adriatyku, sugeruje kierunek północno-zachodni, przy czym Hyperborea wydaje się w tym przypadku tracić swoją stałą pozycję geograficzną, przemieszczając się coraz dalej na północny-zachód w miarę poszerzania się horyzontu geograficznego Greków²⁹. Herodot nadmienił także, że o istnieniu Hyperborejczyków wspominał już Hezjod (VIII/VII wiek przed Chrystusem), choć nie odwołał się do żadnego konkretnego dzieła poety z beockiej Askry³⁰. Ponadto tenże historyk wskazał na przypisywaną Homerowi epopeję *Epigoni* jako na drugie szacowne źródło literackie mówiące o Nadpółnocnych³¹. Jednak oba te utwory zaginęły. Wiele wieków później Strabon (ok. 63 przed Chrystusem-ok. 23 po Chrystusie) wymienił wśród najstarszych świadectw na temat Hyperborejczyków wzmianki Symonidesa z Keos (ok. 556-ok. 468 przed Chrystusem), Pindara (522/518-ok. 438 przed Chrystusem), Sofoklesa (ok. 496-406/405 przed Chrystusem), Herodota, Megastenesa (ok. 350-ok. 290 przed Chrystusem) i Eratostenesa (ok. 276-ok. przed Chrystusem)³². Nie należy również zapominać o okrucach utopijnego traktatu Hekatajosa z Abdera (IV/III wiek przed Chrystusem) zatytułowanego *O Hyperborejczykach*. Autor ten opisał ich siedzibę jako wyspę wielkości Sycylii leżącą naprzeciw wybrzeży celtyckich, a zatem

²⁸ Callimachus Cyrensis, *Hymnus in Delum* 281-299, LCL 129, London – New York 1921, s. 106-109. Por. Świderek, *La légende des Hyperboréens*, passim.

²⁹ Por. A. Coppola, *Ancora su Celti, Iperborei e propaganda dionigiana*, „Hesperia” 2 (1991) s. 103-106; T.P. Bridgman, *Celts and Hyperboreans: Crossing Mythical Boundaries*, „Proceedings of the Harvard Celtic Colloquium” 22 (2002) s. 39-55; S. Verger, *Des Hyperboréens aux Celtes. L’Extrême-Nord occidental des Grecs à l’épreuve des contacts avec les cultures de l’Europe tempérée*, w: *Celtes et Gaulois. L’Archéologie face à l’Histoire*, t. 2: *La Préhistoire des Celtes, Actes de la table ronde de Bologne, 28-29 mai 2005*, red. D. Vitali, Bibracte 12/2, Glux-en-Glenne 2006, s. 45-61.

³⁰ Herodotus, *Historia* IV 32, ed. Shuckburgh, s. 18, 18-19.

³¹ Herodotus, *Historia* IV 32, ed. Shuckburgh, s. 18, 19-21. Por. F. Beschi, *La menzione degli Iperborei negli „Epigoni”*, „Studi Classici e Orientali” 63 (2017) s. 59-72.

³² Strabo, *Geographica* 13, 22. C. 61-62, ed. A. Meineke, t. 1, Lipsiae 1877, s. 81, 3-8; Strabo, *Geographica* VII 3, 1. C. 295, ed. Meineke, t. 2, s. 405, 25-30; Strabo, *Geographica* XV 1, 57. C. 711, ed. Meineke, t. 3, s. 911, 9-15. Por. P. Sandin, *Scythia or Elysium? The Land of the Hyperboreans in Early Greek Literature*, w: *Visions of North in Premodern Europe*, red. D. Jørgensen – V. Langum, Cursor 31, Turnhout 2018, s. 21, przyp. 31.

na północnym-zachodzie, której żyzna ziemia miała przynosić plony dwa razy w roku³³. Jednak wśród wielu pochwalnych słów, jakie napisano pod adresem Nadpółnocnych, najwięcej chwały i czcigodności przyniosły im krótkie, a tym samym łatwo zapadające w pamięć opinie wielkich mistrzów literatury Hellady – Ajschylosa (ok. 525-456 przed Chrystusem) i jego prawie rówieśnika, Pindara. Ten ostatni w *X Odzie Pytyjskiej* napisanej w roku 498 przed Chrystusem wspomniał o „świętym szczepie” (ἱερὰ γένεά)³⁴, co Apolloniusz z Rodos (ok. 295-ok. 215 przed Chrystusem) powtórzył w swym dziele *Argonautica*, pisząc o „świętym ludzie Hyperborejczyków” (Ἱπερβορέων ἱερὸν γένος)³⁵. Ajschylos w tragedii *Ofiarnice*, wystawionej w roku 458 przed Chrystusem, przypisał Nadpółnocnym rodzaj najwyższego dobra³⁶. W ten sposób, wbrew powątpiewaniom Herodota, w kulturze greckiej zakiełkowała idea świętej Północy. Otrzymała ona dwa kierunki: północno-wschodni i północno-zachodni, czyli scytyjski i celtycki. Rozwój horyzontu geograficznego powodował, że Hyperborea oddalała się coraz bardziej na północ, pozostając swego rodzaju obrazem doskonałej harmonii między człowiekiem, przyrodą i bóstwem (Apollinem). W ten sposób jej wizja uzyskała pewne punkty styczne z koncepcją biblijnego rajy na Północy. Słowo pisane i ludzka tęsknota za światem doskonałym zbliżyły do siebie te dwie literackie rzeczywistości. Biblia i literatury grecka, a potem grecko-rzymska, po raz kolejny znalazły namiastkę wspólnego języka, choć te same

³³ Hecataeus Abderita, *Fragmentum* III A 264, 7, w: *Die Fragmente der griechischen Historiker*, t. 3: *Geschichte von Städten und Völkern (Horographie und Ethnographie)*, A: *Autoren über verschiedene Städte (Länder)*, red. F. Jacoby, Leiden, s. 15, 24-32 (= *Die Fragmente der Vorsokratiker* 60 B 5, red. H. Diels, t. 2, Berlin 1922, s. 150, 35-151, 2 = Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica* II 47, 1, ed. I. Bekker – L. Dindorf – F. Vogel, t. 1, Lipsiae 1888, s. 244, 19-245, 3). Por. Kochanek, *Die Vorstellung vom Norden*, s. 56-57; Sandin, *Scythia or Elysium?*, s. 30, przyp. 60; T. Bilić, *Pytheas and Hecataeus: Visions of the North in the Late Four Century B.C.*, GRBS 60 (2020) s. 584-590. Por. też przyp. 14 (chodzi o prace prof. M. Winiarczyka).

³⁴ Pindarus, *Pythia* X 43, ed. C.A.M. Fennell, Cambridge 1879, s. 247. Por. Dion, *La notion d'Hyperboréens*, s. 151, przyp. 2; Ch.G. Brown, *The Hyperboreans and Nemesis in Pindar's „Tenth Pythian”*, „Phoenix” 46 (1992) s. 95; Dillery, *Hecataeus of Abdera*, s. 263; Winiarczyk, *O Hyperborejczykach Hekatajosa z Abdery*, s. 46; Sandin, *Scythia or Elysium?*, s. 22.

³⁵ Apollonius Rhodius, *Argonautica* IV 614, ed. G.W. Mooney, London – Dublin 1912, s. 338.

³⁶ Aeschylus, *Choephoroe* 372-374, ed. U. de Wilamowitz-Moellendorff, Berolini 1914, s. 260.

słowa nie odsyłały *de facto* do tej samej rzeczywistości. Pozostał jednak cień porozumienia. Motyw hyperborejski był eksploatowany także w następnych pokoleniach zarówno w literaturze greckiej, jak i rzymskiej³⁷. W konsekwencji stał się on klasycznym toposem odnoszącym się do północnych krańców ekumeny³⁸.

Motyw ten jest obecny także w literaturze patrystycznej³⁹. Bodajże pierwszym autorem chrześcijańskim, który połączył motyw biblijnego raju na Północy z grecką Hyperboreą, był Klemens Aleksandryjski (ok. 150-ok. 215). Chodzi o obraz niebieskiej Jerozolimy, o której zdaniem Aleksandryjczyka mówią nie tylko teksty nowotestamentalne (por. Ga 4,26), lecz także mgliście wspominają Hellenowie, pisząc zarówno o hyperborejskich i arimaspejskich miastach, jak i o Polach Elizejskich – siedzibach sprawiedliwych. Na tej samej linii sytuuje on również wywody zawarte w platońskim *Państwie*⁴⁰. Ponadto powołując się na Hellanikosa z Lesbos (ok. 480-ok. 400 przed Chrystusem)⁴¹, Klemens

³⁷ Zbiór odniesień źródłowych na temat Nadpółnocy w literaturze rzymskiej można znaleźć w: L. Welb, „*Inter imperium sine fine*”: *Thule and Hyperborea in Roman Literature*, w: *Visions of North in Premodern Europe*, red. D. Jørgensen – V. Langum, Cursor 31, Turnhout 2018, s. 38, przyp. 16.

³⁸ Bodajże najnowszym dziś opracowaniem na ten temat jest publikacja: R. Gagné, *Cosmography and the Idea of Hyperborea in Ancient Greece: A Philology of Worlds*, Cambridge Classical Studies, Cambridge 2021. Por. J. Chochorowski, *Siberian and European „Hyperboreans” as related by Herodotus – literary Myth or Echo of historical Reality*, „Tomsk State University Journal of History” 68 (2020) s. 72-78; C. Voisin, *Le plongeon des Hyperboréens, une pratique funéraire utopique*, „Ktèma” 45 (2020) s. 221-235; A.V. Belyakov – O.A. Matveychev, *Giperboreya: priklyucheniya idei*, Moskwa 2019; A. Dan, *Le Nord-Est avant la Sibérie. Utopies et dystopies occidentales à longue durée et grande distance*, w: *Transferts culturels en Sibérie. De l’Altai à la Iakoutie*, red. P. Alexeiev – E. Dmitrieva – M. Espagne, Paris 2018, s. 25-89; A. Votsis, *The Ancient Greek Myth of Hyperborea: Its Supernatural Aspects and Frameworks of Meaning*, w: *Imagining the Supernatural North*, red. E.R. Barraclough – D.M. Cudmore – S. Donecker, Edmonton 2016, s. 39-54; L. Zhmud, *Pythagoras’ Northern Connections: Zalmoxis, Abaris, Aristes*, CQ 66/2 (2016) s. 446-462.

³⁹ Por. H.M. Werhahn, *Hyperboreer*, w: *Reallexikon für Antike und Christentum*, t. 16: *Hofzeremoniell – Ianus*, Stuttgart 1994, k. 967-986.

⁴⁰ Clemens Alexandrinus, *Stromata* IV 26, 172, 3, ed. O. Stählin, GCS 15, Leipzig 1939, s. 325, 2-5 (= PG 8, 1381A-B).

⁴¹ Hellanicus Lesbios, *Fragmentum* IA 4, 187b, w: *Die Fragmente der griechischen Historiker*, t. 1: *Genealogie und Mythologie*, A: *Vorrede, Text, Addenda, Konkordanz*, red. F. Jacoby, Leiden 1968, s. 150, 20-23.

Aleksandryjski wspomina, że Hyperborejczycy mają swe siedziby ponad Górami Rhipejskim⁴² i wyróżniają ich trzy ważne cechy: praktykują sprawiedliwość, nie jedzą mięsa, żywią się zaś owocami z drzew⁴³. Ten „klementyński” wyciąg z traktatu Hellanikosa powtórzyło z kosmetycznymi tylko modyfikacjami stylistycznymi przynajmniej kilku autorów bizantyńskich: Cyryl Aleksandryjski (ok. 375-444)⁴⁴, Teodoret z Cyru (ok. 393-ok. 460)⁴⁵, Jerzy Mnich (IX wiek)⁴⁶, Jerzy Kedrenos (XI wiek)⁴⁷ i Michał Glykas (XII wiek)⁴⁸. Hyperborea jako kraina ludzi prawych i żywiących się pokarmem roślinnym, a zatem niezabijających zwierząt i niepolujących na nie, stała się oazą życia w harmonii z naturą, która sugeruje namiastkę rzeczywistości rajskiej. Ten schemat pojawia się, jak widać, w greckiej literaturze chrześcijańskiej przynajmniej pomiędzy II a XII wiekiem. Słowa pozostały praktycznie niezmiennie, jednak zmianie uległ kontekst historyczny. Chrzest przyjęła m.in. Bułgaria (864-866) i Ruś Kijowska (988). Bizancjum niosło więc chrześcijaństwo coraz dalej na północ. Czytelnik miał prawo odbierać te słowa jako aktualizującą aluzję do tych właśnie dokonań misyjnych. W ten sposób Hyperborea Klemensa z Aleksandrii przeszła w sugestywny i żywy topos literacki. Z kolei Euzebiusz z Cezarei (ok. 260-ok. 340) przypomniał Hyperborejczyków dwukrotnie. Raz streszczając (przy wiernym zachowaniu słów) fragment dzieła Diodora Sycylijskiego (I wiek przed Chrystusem)⁴⁹ mówiący o tym, że Apollo zauroczony wdziękiem Kybele nakazał mieszkańcom Hyperborei pochować w ich ziemi ciało jej ko-

⁴² Por. E. Kiessling, Πίπαια ὄρη, w: *Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, t. 2/1, Stuttgart 1914, k. 846, 47-916, 11.

⁴³ Clemens Alexandrinus, *Stromata* I 15, 72, 1-2, GCS 15, s. 46, 7-10 (= SCh 30, s. 102 = PG 8, 780A).

⁴⁴ Cyrillus Alexandrinus, *Adversus Iulianum* IV, PG 76, 705B.

⁴⁵ Theodoretus Cyrensis, *Graecarum affectionum curatio* XII 44, ed. P. Canivet, SCh 57, Paris 1958, s. 432, 22-433, 3 (= PG 83, 1136C-D). Por. Hellanicus Lesbios, *Fragmentum* IA 4, 187c, w: *Die Fragmente der griechischen Historiker*, t. 1/A, s. 150, 23-25.

⁴⁶ Georgius Monachus, *Chronicon* VIII 5, ed. C. de Boor, t. 1, Lipsiae 1904, s. 358, 4-6 (= PG 110, 420C).

⁴⁷ Georgius Cedrenus, *Historiarum compendium*, ed. I. Bekkerus, CSHB [13], Bonnae 1838, s. 357, 21-22 (= PG 121, 396D).

⁴⁸ Michael Glykas, *Annales* III, ed. I. Bekkerus, CSHB [37], Bonnae 1836, s. 437, 4-6 (= PG 158, 444B).

⁴⁹ Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica* III 59, 6-7, ed. Bekker – Dindorf – Vogel, t. 1, s. 362, 14-22.

chanka, Attysa, a ją samą czcić jako boginię⁵⁰. Po raz drugi natomiast uczynił to w kontekście opisywanych przez Herodota ofiar przesyłanych z kresów północy na Delos⁵¹. W podobnym kontekście funkcjonuje krótka aluzja Jana Chryzostoma (ok. 347-407)⁵². Z kolei zupełnie inny charakter ma wzmianka o Hyperborei, która wyszła spod pióra Kosmasa Indikopleustesa (VI wiek). Autor ten, patrząc na dział Jafeta (Rdz 10,2-5) z perspektywy rodzimego Egiptu, zauważał, że jego najbardziej na północ wysuniętymi ludami są Medowie i Scytowie, i to te właśnie ludy nazwał plemionami hyperborejskimi (τὰ ὑπερβόρεια ἔθνη)⁵³. Uwaga Kosmasa jest interesująca chociażby z tego względu, że ukazuje ona całkowitą zmianę w sposobie patrzenia na Hyperboreę. Nie jest ona tutaj krainą mityczną, lecz została utożsamiona z konkretnymi obszarami ekumeny i z konkretnymi jej ludami. Perspektywa egipska zaś sprawiła, że są to etnonimy, które w rzeczywistości z daleką Północą nie miały nic wspólnego. Kosmas napomknął także o chrystianizacji Scytów⁵⁴, lecz nie rozwinął tego zagadnienia. Wzmianka o chrystianizacji Scytów i ich włączenie w obręb Hyperborei ukazuje jednak pewien sposób postrzegania dalekiej Północy, którego istotą jest skracanie geograficznego dystansu oraz akcentowanie chrztu jako symbolu przyłączenia danego ludu do świata chrześcijańskiego, a co za tym idzie do wspólnoty zbawionych. Nieco inaczej sformułował swoją etniczną i geograficzną opinię na temat mieszkańców Hyperborei Pseudo-Nonnos piszący prawdopodobnie również w VI wieku. Autor ten stwierdził lapidarnie, że Hyperborejczycy są lepsi od Scytów i mieszkają dalej (na północ) od nich⁵⁵. Nie utożsamiał on więc tych dwóch ludów, lecz rozdzielił ich siedziby, przyznając jednocześnie Hyperborejczykom moralną wyższość nad Scytami. Ta ostatnia uwaga może być traktowana z jednej strony jako aluzja do mitycznego obrazu mieszkańców najdalszej Północy, z drugiej zaś może sugerować, że plemiona zasiedlające nadscytyjską część ekumeny, które

⁵⁰ Eusebius Caesariensis, *Praeparatio evangelica* II 2, 44, 1-4, ed. E. des Places, SCh 228, Paris 1976, s. 72 (= GCS 43/1, s. 74, 19-21 = PG 21, 116A).

⁵¹ Eusebius Caesariensis, *Praeparatio evangelica* V 28, 4, 1-3, SCh 266, s. 74 (= GCS 43/1, s. 275, 13-15 = PG 21, 384A).

⁵² Ioannes Chrysostomus, *In Epistolam ad Titum commentarius* III 1, PG 62, 677.

⁵³ Cosmas Indicopleustes, *Topographia christiana* II 26, 9-16, ed. W. Wolska-Conus, SCh 141, Paris 1968, s. 331 (= PG 88, 85B).

⁵⁴ Cosmas Indicopleustes, *Topographia christiana* III 66, 11, SCh 141, s. 507 (= PG 88, 169C).

⁵⁵ Pseudo-Nonnus, *In IV orationes Gregorii Nazianzeni commentarii* XLIII 7, 1-2, ed. J. Nimmo Smith, CCG 27, Turnhout 1992, s. 255.

cytowany tutaj autor uważał za realnie istniejące, etycznie górują nad mieszkańcami Scytii. Jednak ze względu na wysoki poziom ogólności trudno jest na podstawie zdania Pseudo-Nonnosy wyciągać dalej idące wnioski. Podobnie realne istnienie Hyperborejczyków dopuszcza przypisywany Anastazemu z Synaju (ok. 630-ok. 700) *Heksameron*⁵⁶. Tak samo czyni Teofanes Wyznawca (ok. 760-818). Jednak jego tekst został napisany z zupełnie innej perspektywy geograficznej i historycznej. W swym dziele zamieścił on bowiem zwięzłą relację na temat genezy i przebiegu zajęcia rzymskiej Afryki przez Wandalów (429-439), czyli swego rodzaju „logos wandalski”⁵⁷. Punktem wyjścia tego ekskursu jest krótka wzmianka dotycząca obszarów, z których wyszła nawała barbarzyńska skierowana na ziemie cesarstwa. W tym kontekście Teofanes stwierdził, że brały w niej udział liczne i wielkie plemiona, na czele których stali Goci, Gepidzi i Wandalowie. Ludy te miały przedtem swe siedziby w regionach hyperborejskich (ἐν τοῖς ὑπερβορείοις τόποις) na lewym brzegu Dunaju (πέραν τοῦ Δανουβίου). Według Teofanesa plemiona owe różniły się tylko nazwami, gdyż faktycznie mówiły one tym samym językiem i wyznawały arianizm⁵⁸. Hyperborea znalazła się zatem tutaj nie na kresach Północy, jak chcieli starożytni, lecz za Dunajem, a zatem stała się „Hyperboreą Zadunajską”. Jej mieszkańcy zaś byli wyznawcami herezji ariańskiej. Teofanes nie tylko określił geograficzne położenie tego terytorium, lecz również odebrał rajski status jego mieszkańcom, degradując ich do rzędu barbarzyńskich heretyków, a zatem do poziomu biblijnego wroga z Północy. Odarł tym samym antyczną Hyperboreę z nimbu wybraństwa i świętości, sprowadzając ją do poziomu siedzib barbarzyńców znajdujących się tuż za północnymi granicami cesarstwa. Hyperborea stała się w ten sposób bliska Bizancjum geograficznie i „niska” religijnie, ponieważ Apollina zastąpił tutaj Ariusz (ok. 260-336). Teofanes, odchodząc od myśli Kosmasa Indikopleustesa, podkreślił fakt, że wybraństwo nie jest udziałem heterodoksyjnej „Zadunajskiej Hyperborei”, lecz wiernego Chrystusowi ortodoksyjnego cesarstwa. Cały ten passus Teofanesa (z minimalnymi zmianami) powtórzył Konstantyn VII Porfirogeneta

⁵⁶ Pseudo-Anastasius Sinaita, *Anagogicae contemplationes in Hexaemeron ad Theophilum* 6, PG 89, 933A.

⁵⁷ Theophanes, *Chronographia* A.M. 5931, ed. C. de Boor, t. 1, Lipsiae 1883, s. 94, 9-95, 25 (= CSHB [46], s. 145, 11-147, 17 = PG 108, 248B-249C).

⁵⁸ Theophanes, *Chronographia* A.M. 5931, ed. Boor, t. 1, s. 94, 9-14 (= CSHB [46], s. 145, 11-16 = PG 108, 248B-C).

(905-959)⁵⁹. W jego ramach znalazł się oczywiście również ów początkowy fragment dotyczący geograficznego położenia Hyperborei⁶⁰, jednak Konstantyn Porfirogeneta subtelnie skorygował tutaj Teofanasa. O ile bowiem ten ostatni lokalizował ludy hyperborejskie za Dunajem, czyli na jego lewych brzegu, o tyle Konstantyn stwierdził, że terytoria owych barbarzyńców rozciągają się aż po Dunaj (μέχρι τοῦ Δανουβίου)⁶¹. W ten sposób cesarz starał się prawdopodobnie podkreślić ogrom posiadanych przez te liczne i ludne plemiona obszarów. Przejęcie powyższego tekstu przez Konstantyna VII podniosło zapewne jego rangę, czyniąc zeń swego rodzaju oficjalną wykładnię rozumienia pojęcia „Hyperborea”. Tekst ten z pewnymi modyfikacjami powtórzył także Nicefor Kallist Ksantopulos (ok. 1270-ok. 1328)⁶². W konsekwencji powstała w literaturze bizantyńskiej kolejna (obok „klemensowej”) tradycja, której ślady są uchwytny, jak na to wskazuje powyższy wywód, przynajmniej między przełomem VIII i IX wieku a pierwszą połową XIV wieku.

Swego rodzaju podsumowaniem głoszonych wcześniej w Cesarstwie Bizantyńskim poglądów na temat ludów hyperborejskich jest fragment dzieła Nicefora Gregorasa (ok. 1295-ok. 1360). Jego obejmująca 37 ksiąg *Byzantina historia* opisuje lata 1204-1359. Z konieczności zatem musiał on odnieść się zarówno do ekspansji Mongołów, jak i do wzrostu znaczenia Rusi Moskiewskiej. Wprowadzeniem to tych zagadnień jest opis Scytii i jej mieszkańców⁶³. Rozpoczyna się on dwoma stwierdzeniami natury ogólnej: (a) Scytowie to lud bardzo liczny, (b) zamieszkują oni najbardziej na północ wysunięte obszary ekumeny⁶⁴. Następnie kronikarz przywołał wersy Homerowej *Iliady*, aby podkreślić, że jest to lud prastary i od dawna

⁵⁹ Constantinus Porphyrogenitus, *De administrando imperio* 25, ed. G. Moravcsik, Budapest 1949, s. 104, 15-33 i s. 106, 34-55 (= CSHB [9], s. 111, 1-113, 5 = PG 113, 224B-225C). To wydanie po przejrzaniu tekstu greckiego i angielskiego przekładu wyszło jako pierwszy tom serii CFHB w 1967 roku.

⁶⁰ Constantinus Porphyrogenitus, *De administrando imperio* 25, ed. Moravcsik, s. 104, 15-19 (= CSHB [9], s. 111, 1-6 = PG 113, 224B).

⁶¹ Constantinus Porphyrogenitus, *De administrando imperio* 25, ed. Moravcsik, s. 104, 16 (= CSHB [9], s. 111, 2 = PG 113, 224B).

⁶² Nicephorus Callistus Xanthopulus, *Ecclesiasticae historiae* XIV 56, PG 146, 1265C-1269A (całość rzezczonego fragmentu); XIV 56, PG 146, 1265C-1268A (fragment wyłącznie nt. Hyperborei).

⁶³ Nicephorus Gregoras, *Byzantina historia* II 4, ed. L. Schopenus, CSHB [38], Bonnae 1829, s. 30, 13-35, 13 (= PG 148, 152D-157C).

⁶⁴ Nicephorus Gregoras, *Byzantina historia* II 4, 2, CSHB [38], s. 30, 24-31, 2 (= PG 148, 153A).

znany Grekom, lecz nie pod nazwą Scytów a Mlekojadów, Bezzasobnych oraz najsprawiedliwszych z ludzi⁶⁵. Charakteryzując ten lud *ad intra*, poczynił kilka godnych uwagi obserwacji. Oto Scytowie nie uprawiają ziemi, lecz żywią się głównie roślinami, które daje im ziemia, mięso natomiast spożywają bardzo rzadko⁶⁶. Za ubiór służą im skóry zwierząt⁶⁷. Nie cenią bogactwa i są wolni od wszelkich „namiętności” kulturalnych oraz ambicji politycznych, a za najwyższe wartości uważają pokój oraz życie wolne od politycznych sporów⁶⁸. Dzięki temu zachowują fizyczne zdrowie⁶⁹, u podstaw którego leży wrodzone poczucie sprawiedliwości oraz autonomia, czyli życie zgodne z prawem naturalnym, i to właśnie sprawiło zdaniem Nicefora Gregorasa że Homer (VIII wiek przed Chrystusem) nazwał ich najsprawiedliwszymi z ludzi⁷⁰. Czytając ten fragment, można odnieść wrażenie, że wyidealizowany obraz Scytów posłużył Gregorasowi jako antyteza współczesnego mu społeczeństwa dogorywającego Bizancjum. Następnie autor przeszedł do charakterystyki *ad extra*. Na wstępie podkreślił, że dawni autorzy nadawali im różne nazwy: oto Homer określał ich mianem Kimmeriów, Herodot – Scytów, a Plutarch (ok. 45-125) zwał ich Cymbrami i Teutonami, choć były to zawsze nazwy zależne od historycznego i geograficznego kontekstu, a nie właściwa i jedna nazwa własna, której ten ogromny lud używał – Scytowie⁷¹. Byli oni niekiedy groźnymi wrogami dla swych sąsiadów. Te kolejne historyczno-geograficzne „hyperbo-rejskie zagrożenia” (ὕπερβόρεια δειμάτα), podobne do piorunów, trzęsień ziemi czy huraganów, były dziełem jednego i tego samego ludu, który był narzędziem w ręku Boga⁷². W tym kontekście po raz pierwszy pada

⁶⁵ Nicephorus Gregoras, *Byzantina historia* II 4, 2, CSHB [38], s. 31, 7-8 (= PG 148, 153B). Por. Homerus, *Ilias* XIII 6, ed. K.F. Ameis – C. Hentze, Leipzig 1878, s. 3.

⁶⁶ Nicephorus Gregoras, *Byzantina historia* II 4, 2, CSHB [38], s. 31, 11-14 (= PG 148, 153B).

⁶⁷ Nicephorus Gregoras, *Byzantina historia* II 4, 2, CSHB [38], s. 31, 15 (= PG 148, 153B).

⁶⁸ Nicephorus Gregoras, *Byzantina historia* II 4, 2, CSHB [38], s. 31, 15-19 (= PG 148, 153B-C).

⁶⁹ Nicephorus Gregoras, *Byzantina historia* II 4, 2, CSHB [38], s. 31, 20-32, 6 (= PG 148, 153C-D).

⁷⁰ Nicephorus Gregoras, *Byzantina historia* II 4, 2, CSHB [38], s. 32, 6-9 (= PG 148, 153D).

⁷¹ Nicephorus Gregoras, *Byzantina historia* II 4, 3, CSHB [38], s. 32, 9-19 (= PG 148, 153D-156A).

⁷² Nicephorus Gregoras, *Byzantina historia* II 4, 3, CSHB [38], s. 32, 19-33, 1 (= PG 148, 156A).

u Gregorasa przymiotnik „hyperborejski”, który sugeruje, że terminy „Scytia” i „Hyperborea” były dla tego autora synonimami. W świetle tego, co napisali jego poprzednicy, takie utożsamienie nie dziwi. Następnie dziejopis przeszedł do wyjaśnienia owego fenomenu wielu nazw nadawanych Scytom. W tym celu odwołał się do teorii podwójnego wychodźstwa. W myśl tej tezy Scytia pierwotna miała znajdować się powyżej źródeł Tanais (Donu) oraz na jego lewym brzegu. Z niej to wyszła pierwsza fala Scytów, którzy zachowując swą właściwą nazwę, zajęli obszary nad Meotyda, czyli nad Morzem Azowskim⁷³. Długo potem opuściła Scytię pierwotną, porównaną tutaj do „wielkiego źródła” (μεγάλη πηγή), druga fala, która rozdzieliła się na dwie części. Pierwsza po pokonaniu Sauromatów azjatyckich doszła aż do Morza Kaspijskiego i zapomniała o swej ojczyźnie, przyjmując nazwy i obyczaje od podbitych przez siebie plemion, stąd byli znani jako Sauromaci, Massageci, Czarnoszatni (Melanchlainoi) i Amazonki⁷⁴. Z kolei druga część drugiej fali udała się na zachód i stąd w Europie byli oni znani pod nazwą Sarmatów, Germanów, Celtów, Gallów, Teutonów i Cymbrów, których pokonali i od których przejęli zarówno nazwy, jak i obyczaje⁷⁵. Nicefor Gregoras nie wykluczał także, że to oni zdobyli rzymską Afrykę⁷⁶. Podkreślał jednocześnie, że w obyczajach tych plemion można mimo upływu czasu i oddalenia od swej pierwotnej ojczyzny dostrzec wyraźnie pewne cechy „scytyjskie”. Do nich zaliczał stronienie od pracy na roli (m.in. nie uprawiają ziemi i nie hodują winnej latorośli) oraz skłonność do życia obozowego i wypraw łupieżczych. Byli przy tym zawsze bardzo liczni, a charakteryzowała ich szybkość i zwinność ruchów oraz bestialska dzikość w walce⁷⁷. Jest to zatem swego rodzaju wizja panscytyzmu, delikatnie utożsamionego z panhyperboreizmem. W oczach Nicefora Gregorasa ludy Północy zawojowały niemal wszystkie trzy znane mu kontynenty ekumeny. Lecz to wszystko należało do historii dawno już minionej. Nicefor natomiast starał się przedsta-

⁷³ Nicephorus Gregoras, *Byzantina historia* II 4, 4, CSHB [38], s. 33, 13-20 (= PG 148, 156B-C).

⁷⁴ Nicephorus Gregoras, *Byzantina historia* II 4, 5, CSHB [38], s. 33, 20-34, 4 (= PG 148, 156C-D).

⁷⁵ Nicephorus Gregoras, *Byzantina historia* II 4, 5, CSHB [38], s. 34, 5-14 (= PG 148, 156D-157A).

⁷⁶ Nicephorus Gregoras, *Byzantina historia* II 4, 6, CSHB [38], s. 34, 15-19 (= PG 148, 157A).

⁷⁷ Nicephorus Gregoras, *Byzantina historia* II 4, 6, CSHB [38], s. 34, 19-35, 9 (= PG 148, 157A-157C).

wić nie tak odległe dzieje cesarstwa oraz czasy sobie współczesne. Stąd to, co dotąd tutaj przedstawił, stanowiło tylko cokół monumentu, na którym bizantyński historyk umieścił swego rodzaju literacki posąg o dwóch obliczach. Pierwsze, nieco już wyblakłe, miało twarz mongolską. W tym kontekście Gregoras pisał o ogromnej, bo liczonej w myriadach, populacji Scytów, na czele których stał Czyngis-chan (ok. 1155-1227), organizując imperium rozciągające się od Hyperborejczyków po Morze Kaspijskie⁷⁸. Matecznik scytyjski przesunął się zatem na północno-wschodnie obszary ekumeny, a na jego kresach znów znaleźli się Hyperborejczycy. Tym razem ludy scytyjskie ujawniły się Zachodowi (czego dziejopis nie mówi tutaj *explicite*) pod imieniem Mongołów i Tatarów. Po śmierci ojca natomiast dwaj synowie Czyngis-chana uderzyli w dwóch różnych kierunkach. Jeden na południe, czyli na tzw. (dziś) miękkie podbrzusze Azji⁷⁹, drugi natomiast przekroczył Tanais i zaatakował (wschodnią) Europę. Jego ofensywę miała zahamować dopiero interwencja cesarza pozwalającego zagrożonym przez Mongołów ludom osiedlić się w granicach Bizancjum⁸⁰. Warto zauważyć, że opisana przez Gregorasa dwukierunkowość ataku Mongołów koresponduje z jego opisem rozdzielenia się drugiej fali emigracji scytyjskiej, która z biegiem czasu miała zatracić świadomość swych etnicznych i geograficznych korzeni. To ich (a przynajmniej ich wschodnioeuropejski segment) znów w wiele stuleci później podbili ich pobratymcy, czyli kolejni scytyjscy wychodźcy – hordy Czyngis-chana. W tym sensie Scytia – „wielkie źródło” ludów – rodzi a zarazem niszczy swe dzieci. Jest to więc rodzicielka niezwykle okrutna, a jej potomkowie odziedziczyli tę naturę, stąd znamionowała ich skłonność do bratobójstwa. Historyk nie wszedł głębiej w to zagadnienie, lecz czytelnik żyjący w przepojonej duchem Biblii kulturze bizantyńskiej łatwo zapewne dostrzeżał w tym opisie aluzję do Kaina i jego potomków. Następnie Nicefor Gregoras powrócił do tematu ataku na kierunku „miękkiego podbrzusza Azji”, aby stwierdzić, że dokonali go hyperborejscy Scytowie, pustosząc na wzór szarańczy tę właśnie część Azji⁸¹. Oczywiście patrząc z perspektywy Konstantynopola, był to kierunek

⁷⁸ Nicephorus Gregoras, *Byzantina historia* II 5, 1, CSHB [38], s. 35, 16-18 (= PG 148, 157C-D).

⁷⁹ Nicephorus Gregoras, *Byzantina historia* II 5, 1, CSHB [38], s. 35, 18-36, 2 (= PG 148, 157D-160A).

⁸⁰ Nicephorus Gregoras, *Byzantina historia* II 5, 1-2, CSHB [38], s. 36, 2-37, 9 (= PG 148, 160A-161A).

⁸¹ Nicephorus Gregoras, *Byzantina historia* II 5, 3, CSHB [38], s. 37, 9-13 (= PG 148, 161A).

wschodni, lecz patrząc z punktu widzenia hyperborejskich Scytów⁸², był to najazd skierowany z północy na południe. Dziejopis pośrednio potwierdził ten fakt, dodając, że atak był swego rodzaju uderzeniem „z góry”, ponieważ potomkowie Czyngis-chana wykonali go, schodząc z wysokich gór, których pasma rozpoczynają się nad Morzem Egejskim i dzielą Azję na dwie części dochodząc do oceanu na wschodzie. Hyperborejscy Scytowie doszli więc aż do Indii, a także podbili wszystkie ludy na zachód od nich, docierając z kolei do Morza Śródziemnego. Innymi słowy, ludy scytyjskie z nienazwanej tutaj wprost *Asia superior* podbiły mieszkańców południowej części tego kontynentu określonej tu mianem *Asia inferior* (ἡ κάτω Ἀσία)⁸³. Nicefor Gregoras posłużył się w tym miejscu aparatem pojęciowym starożytnych, dokonując jednak jego aktualizacji. Ostatecznie część Azji na północ od wspomnianej ogromnej bariery górskiej, czyli *Asia superior*, to Azja hyperborejskich Scytów (znanych Europejczykom pod nazwą Mongołów lub Tatarów). Lecz w czasach Gregorasa potęga mongolska straciła już wiele ze swego dawnego, groźnego blasku barbarzyństwa i przemocy. Dlatego też na owym cokole scytyjskim należało postawić inne, wschodzące dopiero mocarstwo Północy, mające oblicze Rusi Moskiewskiej. I tak też rzeczony historyk uczynił, lokując na piedestale historii Północy kraj wielki i ludny, leżący między hyperborejskimi górami, gdzie źródła swe ma Tanais oraz wiele innych rzek, które uchodzą bądź do Meotydy, bądź do Morza Kaspijskiego⁸⁴. Są to niemal te same słowa, którymi wcześniej opisywał pierwotną Scytię, a potem imperium Czyngis-chana⁸⁵. Również Rusów, podobnie jak wcześniej Mongołów, obdarzył imieniem hyperborejskich Scytów⁸⁶ i podkreślił, że ich kraj zajmuje hyper-

⁸² Pojęcie to pojawia się w dziele Gregorasa przynajmniej trzy razy: Nicephorus Gregoras, *Byzantina historia* II 5, 3, CSHB [38], s. 37, 10-11 (= PG 148, 161A); VIII 4, 1, CSHB [38], s. 296, 21 (= PG 148, 473A); XXVIII 35, CSHB [40], s. 199, 19 (= PG 149, 173A).

⁸³ Nicephorus Gregoras, *Byzantina historia* II 5, 3-4, CSHB [38], s. 37, 13-38, 17 (= PG 148, 161A-C).

⁸⁴ Nicephorus Gregoras, *Byzantina historia* XXVIII 35, CSHB [40], s. 199, 12-16 (= PG 149, 172D-173A). Gęste zaludnienie i piękno Rusi oraz liczne jej bogactwa podkreślił także w innym miejscu. Por. Nicephorus Gregoras, *Byzantina historia* XXVI 47, CSHB [40], s. 113, 13-17 (= PG 149, 96D); XXXVI 21-22, CSHB [40], s. 512, 3-18 (= PG 149, 453A-B).

⁸⁵ Por. przyp. 64 i 78.

⁸⁶ Nicephorus Gregoras, *Byzantina historia* XXVIII 35, CSHB [40], s. 199, 19 (= PG 149, 173A).

borejskie obszary ekumeny (τὰ ὑπερβόρεια μέρη τῆς οἰκουμένης)⁸⁷. W ten sposób największy kraj słowiański zastąpił barbarzyńców Czyngis-chana, a co ważniejsze, był to kraj chrześcijański⁸⁸. Konkluzja ta zamknęła niejako koło historii: święta Hyperborea starożytnych Greków powróciła do swej świętości poprzez przyjęcie chrztu z Konstantynopola (988). Nicefor Gregoras mógł więc z dumą wyeksponować to, o czym Teofanes mógł jedynie marzyć, podkreślając ugruntowaną już chrześcijańską ortodoksję wielkiej Hyperborei. Wobec Gregorasowego *laus Russiae* Janowi Kantakuzenowi (ok. 1295-1383) nie pozostało wiele do dodania. Ograniczył się on zatem do stwierdzenia, że jest ogromny i potężny lud scytyjski zamieszkujący hyperborejskie góry, który niegdyś najeżdżał cesarstwo⁸⁹. Historycy bizantyńscy w XIV wieku mogli spokojnie patrzeć na hyperborejską Ruś jako na swego sojusznika i brata w wierze. Mogli też sądzić, że Bizancjum skutecznie wykorzeniło z Hyperborei ducha bezbożnego i zdolnego do bratobójstwa barbarzyństwa. Patrzyli więc z wiarą i nadzieją w kierunku wysokiej i dalekiej hyperborejskiej Północy Scytów.

W patrystycznej literaturze łacińskiej bodajże najstarsza wzmianka o mieszkańcach Hyperborei pojawiła się u Arnobiusza Starszego (zm. ok. 330)⁹⁰ przywołującego imiona Hyperochy i Laodyki, czyli dwóch panien hyperborejskich, które zdaniem Herodota⁹¹ miały pierwotnie dostarczyć dary tego nadpółnocnego ludu na Delos. Kolejna, tym razem poetycka strofa przywołująca okazjonalnie ich imię znajduje się w wierszu Ennodiusza (ok. 474-ok. 521)⁹². Retor i poeta Klaudiusz Mariusz Wiktor (V wiek) uczynił zaś najprawdopodobniej aluzję do hyperborejskich białych nocy rozjaśnianych blaskiem zorzy polarnej⁹³. Bardzo konkretna uwaga, która odnosi się

⁸⁷ Nicephorus Gregoras, *Byzantina historia* XXXVI 20, CSHB [40], s. 511, 17 (= PG 149, 452D).

⁸⁸ Nicephorus Gregoras, *Byzantina historia* XXXVI 22, CSHB [40], s. 512, 19-20 (= PG 149, 453B).

⁸⁹ Ioannes Cantacuzenus, *Historiae* I 39, ed. L. Schopenus, t. 1, CSHB [23], Bonnæ 1828, s. 188, 2-6 (= PG 153, 265C-D).

⁹⁰ Arnobius Maior, *Adversus nationes* VI 6, ed. A. Reifferscheid, CSEL 4, Vindobonæ 1875, s. 218, 24-25 (= PL 5, 1175A).

⁹¹ Herodotus, *Historia* IV 33, ed. Shuckburgh, s. 19, 14; IV 35, ed. Shuckburgh, s. 20, 12-13.

⁹² Ennodius, *Carmina* I 8, 17-18, ed. G. Hartel, w: Ennodius, *Opera omnia*, CSEL 6, Vindobonæ 1882, s. 530 (= PL 63, 321D); Ennodius, *Carmina* II 18, 5-6, ed. Hartel, CSEL 6, s. 564 (= PL 63, 339A).

⁹³ Marius Victor, *Aletheia* II 449, ed. C. Schenkl, w: *Poetae christiani minores*, cz. 1, CSEL 16/1, Vindobonæ 1888, s. 401 (= CCL 128, s. 163 = PL 61, 954D).

do źródłosłowa pojęcia Hyperborea, znajduje się w *Etymologiach* Izydora z Sewilli (ok. 560-636): „Hyperborei montes Scythiae, dicti, quod supra, id est ultra, eos flat Boreas”⁹⁴. Objaśnienie to Izydor przejął od rzymskiego gramatyka Serwiusza (IV/V wiek)⁹⁵. Z kolei od biskupa Sewilli powyższą eksplikację zapożyczył literalnie arcybiskup Moguncji Raban Maur (ok. 780-856)⁹⁶ i w ten sposób objaśnienie to zdobyło sobie prawo obywatelstwa w nauce średniowiecznej. Hyperborejczycy pojawili się także u Bedy Czcigodnego (ok. 672-735), gdy ten omawia korelację pomiędzy poszczególnymi równoleżnikami a długością dnia⁹⁷. Autor okreśłany tradycyjnie imieniem Aethicus (VIII wiek) natomiast wspomniął o Hyperborei dwukrotnie: raz w kontekście źródeł Tanais⁹⁸ oraz pisząc o gryfach, które miały się rodzić na szczytach i zboczach Gór Hyperborejskich⁹⁹. Podobnie Dicuil (zm. ok 825) stwierdził krótko, że Tanais i Borystenes (Dniepr) wypływają z gór Hyperborei, czyli z Gór Rhipejskich¹⁰⁰. Z kolei tzw. Anomin z Lejdy (ok. 855-870), lokalizując ich za Górami Rhipejskimi i za podmuchami północnego wiatru („trans Aquilonem”), uważa za godne pochwały takie ich cechy, jak prawość obyczajów, długie i pomyślne życie, szacunek dla bogów, a także panującą w Hyperborei łagodność klimatu, półroczny dzień oraz to, że kraj ten leży na rubieżach ludzkich siedzib¹⁰¹. Autor ten więc w jednym zdaniu starał się skumulować wszystkie znane mu pozytywne cechy ziemi hyperborejskiej i jej mieszkańców, rysując idealny obraz pół-

⁹⁴ Isidorus Hispalensis, *Etymologiae* XIV 8, 7, ed. W.M. Lindsay, t. 2, Oxonii 1911, s. [146], 26-27 (= PL 82, 521C). Por. Isidorus Hispalensis, *Etymologiae* XIV XII 7, 19, ed. Lindsay, s. [76], 25-27 (= PL 82, 461B).

⁹⁵ Servius Grammaticus, *Qui feruntur in Vergilii Bucolica et Georgica commentarii* III 196, ed. G. Thilo, Lipsiae 1887, s. 293, 7-8. Por. H. Philipp, *Die historisch-geographischen Quellen in den Etymologiae des Isidorus von Sevilla*, t. 2: *Textausgabe und Quellenangabe*, Quellen und Forschungen zur alten Geschichte und Geographie 26, Berlin 1913, s. 154.

⁹⁶ Rabanus Maurus, *De universo* XIII 1, PL 111, 363A.

⁹⁷ Beda Venerabilis, *De natura rerum* XLVII 38, ed. Ch.W. Jones, w: Beda Venerabilis, *Opera*, cz. 6: *Opera didascalica* 1, CCL 123A, Turnholti 1975, s. 231 (= PL 90, 272A-273A).

⁹⁸ Aethicus, *Cosmographia* IV, ed. O. Prinz, MGH Quellen zur Geistesgeschichte des Mittelalters 14, München 1993, s. 118, 14-15.

⁹⁹ Aethicus, *Cosmographia* VI, ed. Prinz, s. 175, 10-13.

¹⁰⁰ Dicuilus, *Liber de mensura orbis terrae* 6, 42-43, ed. G. Parthey, Berlin 1870, s. 37, 6-11. Por. przyp. 36.

¹⁰¹ Anonymus Leidensis, *De situ orbis* II 3, 36, ed. R. Quadri, Thesaurus Mundi 13, Patavii 1974, s. 62, 2-6.

nocnych kresów Europy. Anonim Lejdejski przepisał ten fragment z dzieła Martianusa Kapelli (V wiek)¹⁰², a ten z kolei streścił tutaj część obszernych wywodów na temat Hyperborejczyków, które wyszły spod pióra Pomponiusza Meli (pierwsza połowa I wieku po Chrystusie)¹⁰³ i Pliniusza Starszego (ok. 23-79)¹⁰⁴, a z których to korzystał również nieco wcześniej Solinus (III/IV wiek)¹⁰⁵. Na wspomnianego dopiero co Martianusa Kapellę, jako na autora który „[...] Yperboreos [...] multis laudibus extollit”, powołała się *explicite* Adam z Bremy (ok. 1050-ok. 1085), dodając, że historycy Franków nazywają mieszkańców Danii oraz ludy zamieszkujące Szwecję, czy szerzej Półwysep Skandynawski, Normanami, podczas gdy autorzy rzymscy odnosili do nich termin Hyperborejczycy¹⁰⁶. Pisząc o dziejopisach Franków, Adam miał zapewne na myśli Einharda (ok. 770-840)¹⁰⁷. Historyk bremeński, przywołując w powyższym kontekście Hyperboreę, nie uczynił tego prawdopodobnie przypadkiem. Dla ówczesnych ludzi pióra, znających m.in. relatywnie długi hyperborejski ekskurs Pliniusza, taka aluzja była łatwa do odczytania: oto Skandynawia została ochrzczona i można ją uznać za „Nową Hyperboreę”. Miejsce wielu bóstw zajął tam bowiem Chrystus, a wraz z Nim nadzieja zbawienia – przedsiónek rajy. Obraz grecko-rzymskiej Hyperborei uzyskał zatem swego rodzaju najwyższą sankcję – mgliste intuicje starożytnych wypełniła Ewangelia. Skandynawia stała

¹⁰² Martianus Capella, *De nuptiis Philosophiae et Mercurii* VI 664, ed. F. Eyssenhardt, Lipsiae 1866, s. 228, 1-5. Por. Martianus Capella, *De nuptiis Philosophiae et Mercurii* VI 693, ed. Eyssenhardt, s. 240, 12-13.

¹⁰³ Pomponius Mela, *De chorographia* III 36-37, ed. C. Frick, Lipsiae 1880, s. 63 15-64, 1. Por. Pomponius Mela, *De chorographia* I 2, 12, ed. Frick, s. 4, 7.

¹⁰⁴ Plinius Maior, *Naturalis historia* IV (26), 89, ed. L. von Jan – C. Mayhoff, t. 1: *Libri I-VI*, Lipsiae 1906, s. 341, 15-342, 8. Całość Pliniuszowego wykładu na temat Hyperborei: *Naturalis historia* IV (26), 89-91, Jan – Mayhoff, t. 1, s. 341, 15-343, 1.

¹⁰⁵ Solinus, *Collectanea rerum memorabilium* 16, 1-6, ed. Th. Mommsen, Berolini 1864, s. 99, 17-101, 2.

¹⁰⁶ Adamus Bremensis, *Gesta Hammaburgensis Ecclesiae pontificum* IV 12, ed. B. Schmeidler, Hannover – Leipzig 1917, s. 241, 7-11 (= PL 146, 630A). Por. J. Svennung, *Belt und Baltisch: Ostseische Namenstudien mit besonderer Rücksicht auf Adam von Bremen*, Acta Universitatis Upsaliensis 4, Uppsala – Wiesbaden 1953, s. 29; Kochanek, *Die Vorstellung vom Norden*, s. 384, przyp. 296; D. Fraesdorff, *Der barbarische Norden: Vorstellungen und Fremdkategorien bei Rimbert, Thietmar von Merseburg, Adam von Bremen und Helmold von Bosau*, Orbis Mediaevalis 5, Berlin 2005, s. 307, przyp. 341.

¹⁰⁷ Einhardus, *Vita Karoli Magni* 12, ed. G.H. Pertz – G. Waitz, Scriptorum rerum Germanicarum ad usum scholarum [25], Hannoverae – Lipsiae 1905, s. 13, 11-13.

się częścią chrześcijańskiego świata¹⁰⁸. Adam z Bremy dotknął mimochodem jeszcze jednego ważnego zagadnienia. Wskazując mianowicie na skandynawską Hyperboreę, odniósł się on pośrednio (być może nieświadomie) do hipotezy stawianej przez część autorów starożytnych, którzy lokalizowali ją na północnym-zachodzie. O ile zatem Nicefor Gregoras, gloryfikując hyperborejską Ruś Moskiewską, znalazł się w kręgu tradycji umieszczającej kraj Apollina na północny-wschód od Konstantynopola, o tyle Adam z Bremy chciał ją widzieć na północ od Hamburga, czyli na północny-zachód od Konstantynopola. Omawiając opinie autorów łacińskich na temat Hyperborei, należy w tym miejscu raz jeszcze powrócić do hyperborejskiego ekskursu, którego autorem był Teofanem Wyznawca¹⁰⁹. Autor ten, jak wyżej wspomniano, w swym „logosie wandalskim” opisał genezę i przebieg zajęcia rzymskiej Afryki przez rzeczone plemię, podając na jego początku krótką uwagę na temat „Hyperborei Zadunajskiej”, z której wyszli najeźdźcy. Wandalowie stanowili element ogromnej fali wielkich plemion, na czele których stali Goci, Gepidzi oraz oni sami. Plemiona te miały różnić się jedynie nazwami, faktycznie zaś mówiły tym samym językiem i wyznawały arianizm. Hyperborea Teofanesa przeniosła się więc z kresów Północy nad Dunaj, a jej mieszkańcy stali się wyznawcami herezji. W kilkadziesiąt lat po napisaniu dzieła Teofanesa przetłumaczył na łacinę Anastazjusz Bibliotekarz (ok. 810-ok. 880) jako część jego historycznej kompilacji noszącej tytuł *Historia tripartita*¹¹⁰. Stanowi ona zbiór prac trzech autorów bizantyńskich: patriarchy Konstantynopola Nicefora I (ok. 758-828), Jerzego Synkellosa (zm. ok. 810) i Teofanesa¹¹¹. Z kolei przekład Anastazjusza ok. 1020 roku przejął Landulf Roztropny (X/XI wiek)¹¹², dzieło Landulfa zaś wykorzystał Frutolf z Michelsbergu (ok.

¹⁰⁸ Chrzest Danii miał miejsce za panowania Haralda I Sinozębego (zm. ok. 985). Szwecja weszła w obręb chrześcijańskiego świata pod rządami Olafa Skötkonunga, który panował w latach 995-1021. Pierwszym chrześcijańskim władcą Norwegii natomiast był Olaf II Haraldson, który rządził tam między rokiem 1015 a 1028.

¹⁰⁹ Por. przyp. 57-58.

¹¹⁰ Anastasius Bibliothecarius, *Historia tripartita*, ed. C. de Boor, w: Theophanes, *Chronographia*, t. 2, Lipsiae 1885, s. 33-346 (= PG 1187A-1428A).

¹¹¹ Anastasius Bibliothecarius, *Historia tripartita*, ed. de Boor, t. 2, s. 36,1-59, 24 (= PL 129, 511C-554C) → tekst łaciński Nicefora I; Anastasius Bibliothecarius, *Historia tripartita*, ed. de Boor, t. 2, s. 60, 1-77, 12 (= PG 108, 1191A-1206B) → tekst łaciński Jerzego Synkellosa; Anastasius Bibliothecarius, *Historia tripartita*, ed. de Boor, t. 2, s. 77, 13 – 346, 15 (= PG 108, 1205C-1428A) → tekst łaciński Teofanesa.

¹¹² Landulphus Sagax, *Historia miscella*, PL 95, 743D-1144B. Istnieje też nowsze, krytyczne wydanie tego dzieła: Landolfus Sagax, *Historia Romana*, ed. A. Crivellucci,

1038-1103). Ten ostatni doprowadził swą kronikę do 1101 roku, a kontynuatorem jego pracy był Ekkehard z Aury (ok. 1080-ok. 1125), pod którego imieniem często funkcjonuje dziś całość tego dzieła. W ten sposób imię Frutolfa z Michelsbergu zostało niejako usunięte w cień, mimo że w 1895 roku Harry Breslau (22 III 1848-27 XI 1926) przywrócił mu „prawa autorskie”¹¹³. W ten sposób do średniowiecznej literatury łacińskiej wszedł obraz strąconej z jej antycznego piedestału Hyperborei Teofanesa¹¹⁴. Stała się ona również geograficznie bliska, choć konstrukt Teofanesa, który z bizantyńskiego geopolitycznego punktu widzenia miał głęboki sens na przełomie VIII i IX wieku, w łacińskiej Europie wieku XI i XII był już tylko czystym anachronizmem. Z jego pomocą jednak można było degradować ludy zamieszkałe na północ od Dunaju. Był to więc rodzaj ideologicznego bata, którego postkarolińska część Europy mogła ewentualnie używać w stosunku do obszarów zwanych dziś Europą Środkowo-Wschodnią. Honoriusz z Autun (ok. 1080-ok. 1155) natomiast napomknął zaledwie o Górach Hyperborejskich na pograniczu Scytii i Hunii¹¹⁵, mając zapewne na uwadze legendarne Góry Rhipejskie. Wreszcie Gerwazy z Tilbury (ok. 1150-ok. 1235) stwierdził, że Hyperborejczycy mają swe siedziby na północ od Gór Rhipejskich, gdzie łagodny klimat zapewnia dobre zdrowie, a gaje służące im za mieszkania dostarczają jednocześnie pokarmu w postaci owoców drzew. Wreszcie nasyceni życiem wybierają dobrowol-

Fonri per la Storia d'Italia 49-50, Roma 1912-1913. Niestety wydanie to nie było dostępne niżej podpisanemu. Amedeo Crivellucci (20 IV 1850-11 XI 1914) zmienił tytuł traktatu Landolfa z „Historia miscella” na „Historia Romana”. Por. M. Meserve, *Medieval Sources for Renaissance Theories on the Origines of the Ottoman Turks*, w: *Europa und die Türken in der Renaissance*, red. B. Guthmüller – W. Kühlmann, Frühe Neuzeit 54, Tübingen 2000, s. 430-431, przyp. 59-62.

¹¹³ H. Breslau, *Bamberger Studien*, II: *Die Chroniken des Frutolf von Bamberg und des Ekkehard von Aura*, „Neues Archiv der Gesellschaft für Ältere Deutsche Geschichtskunde” 21 (1895) s. 219 i przyp. 2 oraz s. 226.

¹¹⁴ „Logos wandalski” – Anastasius Bibliothecarius, *Historia tripartita*, ed. de Boor, t. 2, s. 103, 21-104, 24 (PG 108, 1228C-1229C); Landulphus Sagax, *Historia miscella* XIV, PL 95, 956C-958B; Ekkehardus Uraugiensis, *Chronicon universale*, ed. G. Waitz, MGH Scriptores VI, s. 135, 25-27 (= PL 154, 769C-D). Por. przyp. 57. „Hyperborea Zadunajska” – Anastasius Bibliothecarius, *Historia tripartita*, ed. de Boor, t. 2, s. 103, 21-26 (= PG 108, 1228C); Landulphus Sagax, *Historia miscella* XIV, PL 95, 956C; Ekkehardus Uraugiensis, *Chronicon universale*, MGH Scriptores VI, s. 135, 25-27 (= PL 154, 769C-D). Por. przyp. 58.

¹¹⁵ Honorius Augustodunensis, *Imago mundi* [I] 18, ed. V.I.J. Flint, „Archives d'histoire Doctrinale et Littéraire du Moyen Age” 57 (1982) s. 58 (= PL172, 127B). Por. przyp. 36.

ną śmierć¹¹⁶. Skondensowany opis Gerwazego jest wykorzystaniem znanego toposu literackiego, przypominając streszczenie sygnalizowanych wyżej fragmentów pism Pomponiusza Meli, Pliniusza, Solinusa, Martianusa Kapelli i Anonima Lejdejskiego. Generalnie w literaturze łacińskiej ważne są zasadniczo trzy teksty: etymologia Hyperborei podana przez Izydora z Sewilli, przekład „logosu wandalskiego” Teofanesa pióra Anastazjusza Bibliotekarza oraz przytoczona wyżej uwaga Adama z Bremy. Ostatecznie jednak Europa kultury łacińskiej przywiązywała znacznie mniejszą rolę do historycznego i geograficznego aspektu Nadpółnocy niż greckie Bizancjum, ponieważ łacińską średniowieczną nomenklaturę etno-geograficzną zdominowało pojęcie Normanów, najpierw groźnych wrogów z Północy, przypominających biblijnego Goga, a potem chrześcijańskich braci w wierze. W tej sytuacji Hyperborea była dla łacinników niemal wyłącznie toposem literackim, który czasem (w wersji Teofanesa) mógł być użytecznym narzędziem do postponowania ludów tzw. Europy Środkowo-Wschodniej.

W konsekwencji daleka Północ ma w średniowiecznej literaturze bizantyńskiej inne oblicze niż w średniowiecznej literaturze łacińskiej. Dla Bizancjum Hyperborea to ostatecznie chrześcijańska Ruś, podczas gdy dla obszarów Europy związanych z Rzymem najdalsze kresy Północy to obszary znane i penetrowane przez skandynawskich Normanów. W ten sposób historia zachowała obraz podwójnej – północno-wschodniej i północno-zachodniej – Hyperborei starożytnych.

Traces of the Biblical, Sacred North and Ancient Hyperborea in Patristic and Medieval Literature

(summary)

„Hyperborea” is a concept well known to researchers of antiquity. Also, the sacred biblical North, as the antithesis of Gog’s sinister North, is well known to Bible scholars. This article takes these two concepts as a starting point. However, the purpose of this article is to confront the biblical and ancient vision of the North with selected patristic and medieval sources. It is about presenting changes in the historical and geographical understanding of the term „Hyperborea”. Greek literature describes Hyperborea as a paradise located in the farthest reaches of the North. This vision of the North seems to be similar to a northern paradise in the Bible. However, the patristic literature, which is well acquainted with the Greek myth of the

¹¹⁶ Gervasius Tilleberiensis, *Otia imperialia* II 5, ed. S.E. Banks – J.W. Binns, Oxford Medieval Texts, Oxford 2002, s. 230. Por. Gervasius Tilleberiensis, *Otia imperialia* II 25, ed. Banks – Binns, s. 522 – tutaj autor raz jeszcze określa geograficznie siedziby Hyperborejczyków.

Hyperboreans, does not apply it to any exegetical analyzes. Hyperborea is for the Fathers of the Church an „extension” of Scythia, so it is neither a paradise nor an ideal promised land. It is part of the ecumene and has all the good and bad features of the territory that ordinary people inhabit. Hyperborea has been transformed from a Greek ideal land into a historical, existing reality. The name was therefore applied both to the Scythian territory and to the areas north of Scythia. However, the development of the geographical horizon constantly shifted the concept of „Hyperborea” further north. The line of this geographical horizon was marked in Byzantine literature by Theophanes in the eighth century and by Nicephorus Gregoras in the fourteenth century. The latter pointed to Moscow Ruthenia as the Christian Hyperborea in the north-east. The same line of geographical horizon in Latin literature was very delicately indicated by Adam of Bremen in the eleventh century, who wrote about Hyperborean Scandinavia. Next to the geographical horizon, there was a strictly literary horizon, dominated by the classical topos, based on texts written by Greek and Latin classical authors.

Keywords: biblical sacred North; the Hyperborea of the Greeks; Byzantine Hyperborea; Hyperborea of the Romans and Latin Europe

Ślady biblijnej, świętej Północy i antycznej Hyperborei w literaturze patrystycznej i średniowiecznej

(streszczenie)

„Hyperborea” to pojęcie dobrze znane badaczom starożytności. Również święta Północ biblijna, jako antyteza złowrogiej Północy Goga, jest dobrze znana badaczom Biblii. Ten artykuł przyjmuje za punkt wyjścia te dwie koncepcje. Jednak celem niniejszego artykułu jest skonfrontowanie biblijnej i antycznej wizji Północy z wybranymi źródłami patrystycznymi i średniowiecznymi. Chodzi o przedstawienie zmian w historycznym i geograficznym rozumieniu pojęcia „Hyperborea”. Literatura grecka opisuje Hyperboreę jako raj leżący na najdalszych krańcach Północy. Pozornie ta wizja Północy wydaje się być podobna do północnego raju w Biblii. Jednak literatura patrystyczna, która dobrze zna grecki mit o Hyperborejczykach, nie aplikuje go do żadnych analiz egzegetycznych. Hyperborea jest dla Ojców Kościoła „przedłużeniem” Scytii, a więc nie jest ona ani rajem, ani też idealną ziemią obiecaną. Jest ona częścią ekumeny i posiada wszystkie dobre i złe cechy terytorium, które zamieszkują zwykli ludzie. Hyperborea została przekształcona z greckiej krainy idealnej w historyczną, realnie istniejącą rzeczywistość. Nazwa ta była więc odnoszona zarówno do terytorium scytyjskiego, jak i do terenów leżących na północ od Scytii. Jednak rozwój horyzontu geograficznego stale przesunął pojęcie „Hyperborea” coraz bardziej na północ. Linia tego horyzontu geograficznego została wyznaczona w literaturze bizantyńskiej przez Teofanesa w VIII wieku i przez Nicefora Gregorasa w XIV wieku. Ten ostatni wskazał na Ruś Moskiewską jako na leżącą na północnym-wschodzie chrześcijańską Hyperboreę. Taka sama linia geograficznego horyzontu w literaturze łacińskiej została bardzo delikatnie wskazana przez Adama z Bremy, który pisał o hyperborejskiej Skandynawii. Obok horyzontu geograficznego funkcjonował horyzont *stricte* literacki, gdzie dominował klasyczny topos oparty na tekstach autorów klasycznych.

Słowa kluczowe: biblijna święta Północ; Hyperborea Greków; Hyperborea bizantyńska; Hyperborea Rzymian i łacińskiej Europy

Bibliografia

Źródła

- Aeschylus, *Tragoediae*, ed. U. de Wilamowitz-Moellendorff, Berolini 1914.
- Adamus Bremensis, *Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum*, ed. B. Schmeidler, Hannover – Leipzig 1917 (= PL 146, 451B-660B).
- Aethicus, *Cosmographia*, ed. O. Prinz, MGH Quellen zur Geistesgeschichte des Mittelalters 14, München 1993.
- Anastasius Bibliothecarius, *Historia tripartita*, w: Theophanes, *Chronographia*, ed. C. de Boor, t. 2, Lipsiae 1885, s. 33-346 (= PG 1187A-1428A).
- Anonymus Leidensis, *De situ orbis*, ed. R. Quadri, Thesaurus Mundi 13, Patavii 1974.
- Apollonius Rhodius, *Argonautica*, ed. G.W. Mooney, London – Dublin 1912.
- Arnobius Maior, *Adversus nationes*, ed. A. Reifferscheid, CSEL 4, Vindobonae 1875 (= PL 5, 715D-1290C).
- Beda Venerabilis, *De natura rerum*, ed. Ch.W. Jones, w: Beda Venerabilis, *Opera*, cz. 6: *Opera didascalica* 1, CCL 123A, Turnholti 1975, s. 173-234 (= PL 90, 187A-278A).
- Callimachus, *Hymnus ad Delum* (IV), w: *Callimachus and Lycophron – Aratus*, t. A.W. Mair – G.R. Mair, LCL 129, London – New York 1921, s. 84-111.
- Cyrillus Alexandrinus, *Adversus Iulianum*, t. 2: *Livres III-V*, opr. M.-O. Boulnois – Ch. Riedweg (GCS NF 20), t. J. Bouffartique – M.-O. Boulnois – P. Castan, SCh 582, Paris 2016 (= PG 76, 613A-777C → całość: PG 76, 504A-1057B).
- Clemens Alexandrinus, *Stromata*, ks. I-VI, ed. O. Stählin, GCS 15, Leipzig 1939 (= SCh 30, 38, 278-279, 446, 463 = PG 8, 685A-1381B i PG 9, 9A-401A).
- Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, ed. G. Moravcsik, t. R.J.H. Jenkins, Magyar-Görög Tanulmányok 29, Budapest 1949 (= CSHB [9], s. 65-270 = PG 113, 157A-421A).
- Cosmas Indicopleustes, *Topographia chritiana*, t. 1: *Livres I-IV*, opr. i t. W. Wolska-Conus, SCh 141, Paris 1968 (PG 88, 52A-192D → całość: PG 88, 52A-461A).
- Dicuilus, *Liber de mensura orbis terrae*, ed. G. Parthey, Berlin 1870.
- Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica*, t. 1: *Libri I-IV*, ed. I. Bekker – L. Dindorf – F. Vogel, Lipsiae 1888.
- Einhardus, *Vita Karoli Magni*, ed. G.H. Pertz – G. Waitz, Scriptorum rerum Germanicarum ad usum scholarum [25], Hannoverae – Lipsiae 1905.
- Ekkehardus Uraugiensis, *Chronicon universale*, ed. G. Waitz, w: MGH Scriptorum VI, ed. G.H. Pertz, Hannoverae 1844, s. 33-231 (= PL 154, 459C-1060A).
- Ennodius, *Carmina*, ed. G. Hartel, w: Ennodius, *Opera omnia*, CSEL 6, Vindobonae 1882, s. 507-609 (= PL 63, 309A-362B).
- Eusebius Caesariensis, *Praeparatio evangelica* (*livres II-III et V-VI*), opr. i t. E. des Places, SCh 228 et 266, Paris 1976-1980 (= GCS 43/1-2 = PG 21, 21A-1408B).
- Die Fragmente der Vorsokratiker*, ed. H. Diels, t. 2, Berlin 1922.

- Georgius Cedrenus, *Historiarum compendium*, ed. I. Bekkerus, CSHB [13-14], Bonnæ 1838-1839 (= PG 121, 24A-1166C i PG 122, 9A-368A).
- Georgius Monachus, *Chronicon*, ed. C. de Boor, t. 1-2, Lipsiæ 1904 (= PG 110, 41A-1285D).
- Gervasius Tilleberiensis, *Otia imperialia*, ed. S.E. Banks – J.W. Binns, Oxford Medieval Texts, Oxford 2002.
- Hecataeus Abderita, *Fragmenta* (III A 264), w: *Die Fragmente der griechischen Historiker*, t. 3: *Geschichte von Städten und Völkern (Horographie und Ethnographie)*, A: *Autoren über verschiedene Städte (Länder)*, ed. F. Jacoby, Leiden 1940, s. 11-64 (por. *Die Fragmente der Vorsokratiker* 60, ed. Diels, t. 2, s. 149, 12-154, 36).
- Hellanicus Lesbios, *Fragmenta* (I A 4), w: *Die Fragmente der griechischen Historiker*, t. 1: *Genealogie und Mythologie*, A: *Vorrede, Text, Addenda, Konkordanz*, ed. F. Jacoby, Leiden 1968, s. 104, 5-152, 18.
- Herodotos, [History] IV: *Melpomene*, ed. E.S. Shuckburgh, Cambridge 1906.
- Homerus, *Ilias*, t. 2/1: *Gesang XIII-XV*, ed. K.F. Ameis – C. Hentze, Leipzig 1878.
- Honorius Augustodunensis, *Imago mundi*, ed. V.I.J. Flint, „Archives d’Histoire Doctrinale et Littéraire du Moyen Age” 57 (1982) s. 48-151 (= PL 172, 119-188C).
- Hymni Homerici*, ed. Th.W. Allen – E.E. Sikes, London 1904.
- Ioannes Cantacuzenus, *Historiæ*, ed. L. Schopenus, t. 1-3, CSHB [23-25], Bonnæ 1828-1832 (= PG 153, 41D-1300C; PG 154, 16A-369C).
- Ioannes Chrysostomus, *In Epistulam ad Titum commentarius*, PG 62, 663-700.
- Ioannes Tzetzes, *Historiarum variorum chiliades*, ed. Th. Kiessling, Lipsiæ 1826.
- Isidorus Hispalensis, *Etymologiarum sive Originum libri XX*, t. 1-2, opr. W.M. Lindsay, Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis, Oxford 1911 (= PL 82, 73A-728C).
- Landolfus Sagax, *Historia Romana*, ed. A. Crivellucci, Fonti per la Storia d’Italia 49-50, Roma 1912-1913.
- Landulphus Sagax, *Historia miscella*, PL 95, 743D-1144B.
- Marius Victor, *Aletheia*, ed. C. Schenkl, w: *Poetae christiani minores*, cz. 1, CSEL 16/1, Vindobonæ 1888, s. 359-436 (= CCL 128, s. 125-193 = PL 61, 937B-970A).
- Martianus Capella, *De nuptiis Philosophiæ et Mercurii*, ed. F. Eyssenhardt, Lipsiæ 1866.
- Michael Glycas, *Annales*, ed. I. Bekkerus, CSHB [37], Bonnæ 1836 (= PG 158, 28A-624A).
- Nicephorus Callistus Xanthopulus, *Ecclesiasticae historiae*, PG 145, 560A-1332B; PG 146, 9A-1273C; PG 147, 9A-448C.
- Nicephorus Gregoras, *Byzantina historia*, ed. L. Schopenus, CSHB [38-40], Bonnæ 1829-1845 (= PG 148, 120A-1450D; PG 149, 9A-501B).
- Philipp H., *Die historisch-geographischen Quellen in den Etymologiae des Isidorus von Sevilla*, t. 2: *Textausgabe und Quellenangabe*, Quellen und Forschungen zur alten Geschichte und Geographie 26, Berlin 1913.
- Pindarus, *Olympia et Pythia*, ed. C.A.M. Fennell, Cambridge 1879.
- Plinius Maior, *Naturalis historia*, t. 1: *Libri I-VI*, ed. L. von Jan – C. Mayhoff, Lipsiæ 1906.

- Poetae epici graeci: testimonia et fragmenta*, cz. 1, ed. A. Bernabé, Leipzig 1987.
- Pomponius Mela, *De chorographia*, ed. C. Frick, Lipsiae 1880.
- [Pseudo-]Longinus, *De sublimitate*, ed. W.R. Roberts, Cambridge 1907.
- Pseudo-Anastasius Sinaita, *Anagogicae contemplationes in Hexaemeron ad Theophilum*, PG 89, 851A-1078A.
- Pseudo-Nonniani in IV orationes Gregorii Nazianzeni commentarii*, ed. J. Nimmo Smith, CCG 27, Turnhout 1992.
- Servius Grammaticus, *Qui feruntur in Vergilii Bucolica et Georgica commentarii*, ed. G. Thilo, Lipsiae 1887.
- Solinus, *Collectanea rerum memorabilium*, ed. Th. Mommsen, Berolini 1864.
- Strabo, *Geographica*, ed. A. Meineke, t. 1-3, Lipsiae 1877.
- Theodoretus Cyrensis, *Graecorum affectionum curatio*, [t.] 2: *Livres VII-XII*, ed. i tł. P. Canivet, SCh 57, Paris 1958 (= PG 83, 992A-1152B → całość: PG 83, 783A-1152B).
- Theophanes, *Chronographia*, ed. C. de Boor, t. 1-2, Lipsiae 1883-1885 (= CSHB [46-47] = PG 108, 56B-1009B).

Opracowania

- Albani M., *The Downfall of Helel, the Son of Dawn: Aspects of Royal Ideology in Isa 14:12-13*, w: *Fall of the Angels*, ed. Ch. Auffrath – L.T. Stuckenbruck, Themes in Biblical Narrative 6, Leiden – Boston 2004, s. 62-86.
- Albaum L.I. – Brentjes B., *Strażnicy złota*, tł. A. Reiche, Warszawa 1982.
- Alfrink B., *Der Versammlungsberg im äussersten Norden*, „Biblica” 14/1 (1933) s. 41-67.
- Beschi F., *La menzione degli Iperborei negli „Epigoni”*, „Studi Classici e Orientali” 63 (2017) s. 59-72.
- Belyakov A.V. – Matveychev O.A., *Giperboreya: priklyucheniya idei*, Moskva 2019.
- Bilić T., *Pytheas and Hecataeus: Visions of the North in the Late Four Century B.C.*, „Greek, Roman and Byzantine Studies” 60 (2020) s. 574-593.
- Bolton J.D.P., *Aristeas of Proconnesus*, Oxford 1962.
- Boulogne J., *Espaces et peuples septentrionaux dans les représentations mythiques des Grecs de l'Antiquité*, „Revue du Nord” 87/360-361 (2005) s. 277-291.
- Bowra C.M., *A Fragment of the „Arimapeia”*, „The Classical Quarterly” 6/1-2 (1956) s. 1-10.
- Breslau H., *Bamberger Studien*, t. 2: *Die Chroniken des Frutolf von Bamberg und des Ekkehard von Aura*, „Neues Archiv der Gesellschaft für Ältere Deutsche Geschichtskunde” 21 (1895) s. 197-234.
- Bridgman T.P., *Celts and Hyperboreans: Crossing Mythical Boundaries*, „Proceedings of the Harvard Celtic Colloquium” 22 (2002) s. 39-55.
- Brown Ch.G., *The Hyperboreans and Nemesis in Pindar's „Tenth Pythian”*, „Phoenix” 46 (1992) s. 95-107.
- Bunbury E.H., *A History of Ancient Geography among the Greeks and Romans from the Earliest Ages till the Fall of the Roman Empire*, t. 1, London 1879.

- Chochorowski J., *Siberian and European „Hyperboreans” as related by Herodotus – literary Myth or Echo of historical Reality*, „Tomsk State University Journal of History” 68 (2020) s. 72-78.
- Coppola A., *Ancora su Celti, Iperborei e propaganda dionigiana*, „Hesperia” 2 (1991) s. 103-106.
- Daebritz R., *Hyperboreer*, w: *Real-Encyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, t. 17: *Hyaia – Imperator*, Stuttgart 1914, szp. 258, 36-279, 67.
- Dan A., *Le Nord-Est avant la Sibérie. Utopies et dystopies occidentales à longue durée et grande distance*, w: *Transferts culturels en Sibérie. De l’Altaï à la Iakoutie*, red. P. Alexeiev – E. Dmitrieva – M. Espagne, Paris 2018, s. 25-89.
- Delitzsch F., *Wo lag das Paradies? Eine biblisch-assyriologische Studie*, Leipzig 1881.
- Dillery J., *Hecataeus of Abdera: Hyperboreans, and the „Interpretatio Graeca”*, „Historia” 47/3 (1998) s. 255-275.
- Dion R., *La notion d’Hyperboréens, ses vicissitudes au cours de l’Antiquité*, „Bulletin de l’Association Guillaume Budé” 2 (1976) s. 143-157.
- Evans R., *Searching for Paradise: Landscape, Utopia, and Rome*, „Arethusa” 36/3 (2003) s. 285-307.
- Fauth W., *Der Garten des Königs von Tyros bei Hesekiel vor dem Hintergrund vorderorientalischer und frühjüdischer Paradiesvorstellungen*, „Kairos” 29/1-2 (1987) s. 57-84.
- Fraesdorff D., *Der barbarische Norden: Vorstellungen und Fremdkategorien bei Rimbart, Thietmar von Merseburg, Adam von Bremen und Helmold von Bosau*, *Orbis Mediaevalis* 5, Berlin 2005.
- Gagné R., *Cosmography and the Idea of Hyperborea in Ancient Greece: A Philology of Worlds*, Cambridge Classical Studies, Cambridge 2021.
- García Valdés M. – Pérez Jiménez A., *Las vírgenes Hiperbóreas: tradición ritual y creación poética*, w: *Realidad, fantasía, interpretación, funciones y pervivencia del mito griego: estudios en honor del profesor Carlos García Gual*, red. A. Pérez Jiménez, Zaragoza 2014, s. 297-312.
- Gaster Th.H., *Thespis. Ritual, Myth, and Drama in the Ancient Near East*, New York 1966.
- Gelinne M., *Les Champs Élysées et les îles des Bienheureux chez Homère, Hésiode et Pindare. Essai de mise au point*, „Les Études Classiques” 56/3 (1988) s. 225-240.
- Gębura K., *Hyperborea: religia Greków na północnych wybrzeżach Morza Czarnego*, Siedlce 2009.
- Ginzberg L., *The Legend of the Jews*, t. 3: *Bible Times and Characters from the Exode to the Death of Moses*, tł. P. Radin, Philadelphia 1968.
- Ginzberg L., *The Legend of the Jews*, t. 5: *Notes to Volumes I and II, from the Creation to the Exodus*, tł. P. Radin, Philadelphia 1968.
- Grelot P., *Isaïe XIV 12-15 et son arrière-plan mythologique*, „Revue de l’Histoire des Religions” 149 (1956) s. 18-48.
- Grelot P., *La géographie mythique d’Hénoch et ses sources orientales*, „Revue Biblique” 65 (1958) s. 33-69.

- Heiser M.S., *The Mythological Provenance of Isa XIV 12-15: A Reconsideration of the Ugaritic Material*, „Vetus Testamentum” 51/3 (2001) s. 354-369.
- Hennig R., *Terra Incognitae. Eine Zusammenstellung und kritische Bewertung der wichtigsten vorcolumbischen Entdeckungsreisen an Hand der darüber vorliegenden Originalberichte*, t. 1: *Altertum bis Ptolemäus*, Leiden 1944.
- Istoty hybrydalne i zmieniające postać w kulturach europejskich i azjatyckich*, red. K. Mikoś – K. Kleczkowska, Kraków 2016.
- Kiessling E., Πίπτα ὄρη, w: *Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, t. 2/1, Stuttgart 1914, k. 846, 47-916, 11.
- Kleczkowska K., *Grypomachia – walka gryfów z Arimaspmi w źródłach starożytnych*, w: *Istoty hybrydalne i zmieniające postać w kulturach europejskich i azjatyckich*, red. K. Mikoś – K. Kleczkowska, Kraków 2016, s. 19-43.
- Kleczkowska K., *Szamański trans czy realna podróż? Gryfy i Arimaspowie w wizji Aristeasa z Prokonnezu*, „Maska” 30 (2016) s. 179-190.
- Koch Ch., *Gottes himmlische Wohnstatt: Transformation im Verhältnis von Gott und Himmel in tempeltheologischen Entwürfen des Alten Testaments in der Exilzeit*, *Forschungen zum Alten Testament* 119, Tübingen 2018.
- Koch Ch., *Vorstellung von Gottes Wohnort im Ezechielbuch*, w: *Das Buch Ezechiel: Komposition, Redaktion und Rezeption*, red. J.Ch. Gertz – C. Körtling – M. Witte, Beihefte zur ZAW 516, Berlin – Boston 2020, s. 207-232.
- Kochanek P., *Die Vorstellung vom Norden und der Eurozentrismus. Eine Auswertung der patristischen und mittelalterlichen Literatur*, *Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Abteilung für Abendländische Religionsgeschichte* 205, Mainz 2004.
- Kochanek P., *Gdzie leży Raj? Biblia a średniowieczny obraz świata*, w: *Symposium kazimierskie*, t. 5: *Miejsca święte w epoce późnego antyku*, red. B. Iwaszkiewicz-Wronikowska – D. Próchniak, *Prace Wydziału Historyczno-Filologicznego TN KUL* 121, Lublin 2005, s. 83-118.
- Kochanek P., *Four Rivers of Eden (Gen 2, 10-14) in Greek and Latin Patristic Literature. Geographical Aspect*, w: *Byzantina et Slavica. Studies in Honour of Professor Maciej Salamon*, red. S. Turlej – M. Stachura – B.J. Kołoczek – A. Izdebski, Kraków 2019, s. 189-204.
- Kochanek P., *Gog – eschatologiczny i realny wróg z Północy w literaturze patrystycznej i średniowiecznej*, „Vox Patrum” 79 (2021) s. 145-174.
- Kozicki Ł., *Aristeas z Prokonnezu na krańcach świata*, „Ibidem” 6 (2009) s. 31-58.
- Köszeghy M., *Hybris und Prophetie: Erwägungen zum Hintergrund von Jesaja XIV 12-15*, „Vetus Testamentum” 44/4 (1994) s. 549-554.
- Kretschmer K., *Scythae*, w: *Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, t. 2/3: *Sarmatia – Selinos*, Stuttgart 1921, szp. 923, 15-942, 27.
- Kustár Z., *Ez 28, 11-19: Entstehung und Botschaft. Nachzeichnen eines komplexen traditionsgeschichtlichen Prozesses*, w: *Die unwiderstehliche Wahrheit: Studien zur altes-*

- tamentlichen Prophetie, Festschrift für Arndt Meinhold*, red. R. Lux – E.-J. Waschke, *Arbeiten zur Bibel und ihrer Geschichte* 23, Leipzig 2006, s. 199-227.
- Lacroix L., *Pays légendaires et transferts miraculeux dans les traditions de la Grèce ancienne*, „*Bulletins de l'Académie Royale de Belgique*” 69 (1983) s. 72-106.
- Lauha A., *Zaphon. Der Norden und die Nordvölker im Alten Testament*, *Annales Academiae Scientiarum Fennicae B/XLIX* 2, Helsinki 1943.
- Leksykon terminów etnicznych i geograficznych*, w: *Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian. Seria łacińska*, t. 1: *Starożytność. Pisarze najdawniejsi*, tł. i opr. A. Kotłowska – R. Grzesik – B. Grunwald-Hajdasz, *Prace Slawistyczne* 139, Poznań – Warszawa 2016, s. 111-363.
- Lengauer W., *Religijność starożytnych Greków*, Warszawa 1994.
- Lexicon in Veteris Testamenti libros*, ed. L. Koehler – W. Baumgartner, Leiden 1958.
- Lust J., *The King/Prince of Tyre in Ezekiel 28:11-19 in Hebrew and in Greek*, w: *Textual Criticism and Dead Sea Scrolls Studies in Honour of Julio Trebolle Barrera, Florilegium Complutense*, red. A. Piquer Otero – P.A. Torijano, *Supplements to the Journal for the Study of Judaism* 158, Leiden – Boston 2012, s. 223-234.
- McKay J.W., *Helel and the Dawn-Goddess: A Re-examination of the Myth in Isaiah XIV 12-15*, „*Vetus Testamentum*” 20 (1970) s. 451-464.
- Meserve M., *Medieval Sources for Renaissance Theories on the Origins of the Ottoman Turks*, w: *Europa und die Türken in der Renaissance*, red. B. Guthmüller – W. Kühlmann, *Frühe Neuzeit* 54, Tübingen 2000, s. 409-436.
- Mikoś K., *Wiarygodność najstarszych przekazów greckich o Arimaspace i „ich” gryfach. Aristeasz, Herodot i kwestia starego Prokonnesu*, w: *Istoty hybrydalne i zmieniające postać w kulturach europejskich i azjatyckich*, red. K. Mikoś – K. Kleczkowska, Kraków 2016, s. 45-78.
- Morgenstern J., *Psalm 48*, „*Hebrew Union College Annual*” 16 (1941) s. 1-95.
- Müllenhoff K., *Deutsche Altertumskunde*, t. 3, Berlin 1892.
- Myres J.L., *An Attempt to Reconstruct the Maps Used by Herodotus*, „*The Geographical Journal*” 8/6 (1896) s. 605-631.
- Patmore H.M., *Adam, Satan, and the King of Tyre: The Interpretation of Ezekiel 28:11-19 in Late Antiquity*, *Jewish and Christian Perspectives Series* 20, Leiden – Boston 2012.
- Prinsloo W.S., *Isaiah 14:12-15 – Humiliation, Hubris, Humiliation*, „*Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft*” 93/3 (1981) s. 432-438.
- Quick L., *Helel ben-Sahar and the Chthonic Sun: A New Suggestion for the Mythological Background of Isa 14:12-15*, „*Vetus Testamentum*” 68/1 (2018) s. 129-148.
- Redondo J., *Elements of salvation in the Greek myths on the Hyperboreans*, „*Forma Breve*” 15 (2018) s. 481-491.
- Romm J., *Herodotus and Mythic Geography: the Case of the Hyperboreans*, „*Transactions of the American Philological Association*” 119 (1989) s. 97-113.

- Ruck C.A.P., *The Offerings from the Hyperboreans*, „Journal of Ethnopharmacology” 8/2 (1983) s. 177-207 (= *Persephone's Quest: Entheogens and the Origins of Religions*, red. R.G. Wassson – S. Kramrisch – J. Ott – C.A.P. Ruck, *Etnomycological Studies* 10, New Haven 1986, s. 225-257).
- Sale W., *The Hyperborean Maidens on Delos*, „The Harvard Theological Review” 54/2 (1961) s. 75-89.
- Sandin P., *Famous Hyperboreans*, w: *Rara avis in Ultima Thule*, red. P.P. Aspaas – S. Albert – F. Nilsen, Trondheim 2014 (= „Nordlit” 33 (2014)), s. 205-221.
- Sandin P., *Scythia or Elysium? The Land of the Hyperboreans in Early Greek Literature*, w: *Visions of North in Premodern Europe*, red. D. Jørgensen – V. Langum, *Cursor* 31, Turnhout 2018, s. 13-33.
- Seltman C.T., *The Offerings from the Hyperboreans*, „The Classical Quarterly” 22/3-4 (1928) s. 155-159.
- Sieberer W., *Das Bild Europas in den Historien: Studien zu Herodots Geographie und Ethnographie Europas und seiner Schilderung der persischen Feldzüge*, *Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft* 96, Innsbruck 1995.
- Silberman A., À propos des Issédons: Hérodote (IV, 21-27) et les témoignages latins correspondants, „Revue de Philologie, de Littérature et d'Histoire Anciennes” (3e série) 64/117 (1990) s. 99-110.
- Speiser E.A., *The Rivers of Paradise*, w: *Festschrift Johannes Friedrich zum 65. Geburtstag am 27. August 1958 gewidmet*, red. R. von Kienle – A. Moortgat – H. Otten – E. von Schuler – W. Zaumseit, Heidelberg 1959, s. 473-485 (= *Oriental and Biblical Studies. Collected Writings of E.A. Speiser*, red. M. Greenberg – J.J. Finkelstein, Philadelphia 1967, s. 23-34 = „I Studied Inscriptions from before the Flood”: *Ancient Near Eastern, Literary, and Linguistic Approaches to Genesis 1-11*, red. R.S. Hess – D.T. Tsumura, *Sources for Biblical and Theological Study* 4, Winona Lake 1994, s. 175-182).
- Strzelczyk J., *Odkrywanie Europy*, Poznań 2000.
- Svennung J., *Belt und Baltisch: Ostseeische Namenstudien mit besonderer Rücksicht auf Adam von Bremen*, *Acta Universitatis Upsaliensis* 4, Uppsala – Wiesbaden 1953.
- Świderek A., *La légende des Hyperboréens chez Callimaque*, „Journal of Juristic Papyrology” 4 (1950) s. 341-347.
- Tréheux J., *La réalité historique des offrandes hyperboréennes*, w: *Studies Presented to D.M. Robinson on His Seventieth Birthday*, t. 2, Saint Louis 1953, s. 758-774.
- Verger S., *Des Hyperboréens aux Celtes. L'Extrême-Nord occidental des Grecs à l'épreuve des contacts avec les cultures de l'Europe tempérée*, w: *Celtes et Gaulois. L'Archéologie face à l'Histoire*, t. 2: *La Préhistoire des Celtes, Actes de la table ronde de Bologne, 28-29 mai 2005*, red. D. Vitali, *Bibracte* 12/2, Glux-en-Glenne 2006, s. 45-61.
- Vigouroux F., *Paradis terrestre*, w: *Dictionnaire de la Bible*, t. 4/2: *Miamin – Pavot*, Paris 1912, k. 2120-2128.

- Visions of North in Premodern Europe*, red. D. Jørgensen – V. Langum, Cursor 31, Turnhout 2018.
- Voisin C., *Le plongeon des Hyperboréens, une pratique funéraire utopique*, „Ktèma” 45 (2020) s. 221-235.
- Votsis A., *The Ancient Greek Myth of Hyperborea: Its Supernatural Aspects and Frameworks of Meaning*, w: *Imagining the Supernatural North*, red. E.R. Barraclough – D.M. Cudmore – S. Donecker, Edmonton 2016, s. 39-54.
- Welb L., „*Inter imperium sine fine*”: *Thule and Hyperborea in Roman Literature*, w: *Visions of North in Premodern Europe*, red. D. Jørgensen – V. Langum, Cursor 31, Turnhout 2018, s. 35-58.
- Werhahn H.M., *Hyperboreer*, w: *Reallexikon für Antike und Christentum*, t. 16: *Hofzeremoniell – Ianus*, Stuttgart 1994, k. 967-986.
- West S., *Aristeas u Herodota*, tł. W. Juszczyk, „Konteksty” 57/3-4 (2003) s. 187-200.
- Winiarczyk M., *O Hyperborejczykach Hekatajosa z Abdery: stan badań (1848-2005) i próba interpretacji*, „Meander” 61/1-2 (2006) s. 29-55.
- Winiarczyk M., *Das Werk „Peri Hyperboreon” des Hekataios von Abdera (FGrHist 264 F 7-14): Forschungsgeschichte (1848-2005) und Interpretationsversuch*, „Eos” 93/1 (2006) s. 26-54.
- Winiarczyk M., *Die hellenistischen Utopien*, Beiträge zur Altertumskunde 293, Berlin 2011.
- Zhmod L., *Pythagoras' Northern Connections: Zalmoxis, Abaris, Aristeas*, „The Classical Quarterly” 66/2 (2016) s. 446-462.
- Zwolski E., *Kasjodor i Jordanes: Historia gocka czyli scytyjska Europa*, Towarzystwo Naukowe KUL. Rozprawy Wydziału Historyczno-Filologicznego 49, Lublin 1984.